

Székely Iván

Jog ahhoz, hogy elfelejtsenek és töröljenek

Emlékezés és felejtés: szabály vagy kivétel?

Végigpillantva az emberiség történelmén, az lehet a felületes szemlélő benyomása, hogy mindvégig az emlékezés volt a főszabály, hiszen az emlékezet biztosítja a kultúra átörökítését, az egyéni és csoportidentitás kialakítását, a kollektív tevékenységek végzését és fejlesztését, az állam és más erőszakszervezetek működését. A felejtés csak afféle zavaró tényezőnek, információkezelési hibának tűnhet ebben a felfogásban, mintha az emberiség mindvégig arra törekedett volna, hogy mindig mindenre emlékezzen.

Keveset gondolunk a felejtés szerepére és fontosságára, pedig az emlékezetőrzésnek (és az emlékezetőrző intézményeknek) leginkább egy olyan közegben van kiemelt szerepe, ahol a felejtés természetes, az emlékezés pedig kivételes és értékes. Ahogy Mayer-Schönberger (2009) elemzi nagy hatású könyvében, a *Delete*-ben, az emberiség eddigi életében, társadalmi, csoport- és egyéni szinten egyaránt, a felejtés volt a természetes, az emlékezés pedig erőforrásokat: időt, energiát, szakértelmet, technológiát, sőt, intézményeket igényelt. De nemcsak költséges volta tette az emlékezést értékessé, hanem az a folyamat is, ahogy a megőrzendő információt kiválasztották: ez pedig válogatást és értékelést igényelt. Intézményi szinten az eredeti válogatást és értékelést időszakonként újraválogatás és újraértékelés követi,¹ de hasonlóképpen jártunk el egészen a közelmúltig a személyes emlékeink megőrzésénél is.

Ez a helyzet megváltozni látszik, mind a számítástudomány véleményvezérei és az elkápráztatott társadalomtudósok által hirdetett nagyívű deklarációk szintjén, mind a hálózati üzleti modellek és a rájuk épülő marketinggépezet szintjén, mind pedig a modern információs és kommunikációs eszközöket használó egyének szintjén. A deklarációk és vizionárius jövőképek már a korai sci-fi irodalomban megjelentek, elég, ha H. G. Wells (1938) *World Brain*-jére gondolunk; Vannevar Bush 1945-ben publikált *Memex*

¹ A nemzetközi archívumi gyakorlatban ezt az eredeti válogatást angol szakkifejezéssel *appraisal*-nak, azaz iratfelmérésnek, felbecsülésnek nevezik: ez az a folyamat, melynek során meghatározzák, hogy a dokumentumoknak van-e maradandó (archívumi) értéke (Pearce-Moses, 2005, p. 22.). Az *appraisal theory* fejlődése követte az archiválendő dokumentumok mennyiségének növekedését, formai és tartalmi diverzifikálódását. Az archivisztika modern klasszikusa, Schellenberg (1956) például megkülönbözteti a dokumentumok bizonyító értékét és információs értékét, és meghatározza ezek kritériumait a felbecsülés szempontjából. Az *appraisal* különféle megközelítéseit és a digitális környezetben való alkalmazhatóságát jól foglalja össze a Nemzetközi Levéltári Tanács (International Council on Archives, ICA) „Guidelines”-ja (2003).

(memory extender) koncepciójából (Bush, 1945) pedig már korabeli fizikai illusztráció is készült, noha teljes funkcionalitását akkor még természetesen nem érthette el.² A mai vizionáriusok elképzelése szerint a korlátlan digitális tárolókapacitás, a korlátlan számítási teljesítmény és a korlátlan hálózati sűrűség eredményeképpen minden eddig rögzített információ afféle közműként fog keringeni a Föld körül, és bárhol, bármikor, bárki számára elérhetővé válik. Ehhez persze minden információt rögzíteni is kell. Léteznek is már demonstrációs eszközök, ilyen például a korai számítástechnika egyik úttörője, Graham Bell által idős korában használni kezdett MyLifeBits eszköz, amely életének „minden mozzanatát” rögzíti (Bell and Gemmel, 2007), vagy ilyenek a Steve Mann, a viselhető számítástechnika (wearable computing) úttörője által saját testére szervesen telepített vizuális információrögzítő eszközök.³ Az üzleti modellek és a kapcsolódó marketing azt sulykolják, hogy „több információ, jobb döntéshozatal”, „több információ, nagyobb hatékonyság”, általában minél több az információ, annál jobb, s ezek a szlogenek nemcsak a szakajtóban, hanem a mainstream médiában is visszaköszönnek. Az internet információs szuperhatalmai azt ígérik, hogy ezentúl minden információ örökre megőrizhetővé és visszakereshetővé válik.⁴ (Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a sajtó más rovataiban időről időre tömeges adatvesztésekről is hallhatunk,⁵ ami furcsa ellentmondás az utópisztikus ígéretekhez képest.) A gyakorlati tapasztalatok szintjén pedig az átlagos számítógép- és okostelefon-használó azt veszi észre, hogy nincs ideje kiválogatni a fontosabb és jobban sikerült fotókat a rengeteg rögzített kép közül, nincs türelme szelektálni e-mailjeit, képi és szövegfájljainak átmeneti verzióit – inkább elteszi mind, és abban bízik, hogy majd egyszer lesz ideje átnézni őket, vagy jön egy még fejlettebb gépi segítség, amivel majd megoldja a válogatást és tájékozódást a megőrzött információtömegben.

Megjegyezzük, hogy e helyütt a nem felejtő „internetet” egységes entitásnak tekintjük témánk szempontjából, amely mintegy eltakarja előlünk a valós információőrző szervezeteket, eszközöket és technológiákat. A hálózaton természetesen szerverek, végberendezések és háttértárolók tömege gondoskodik az adatok tárolásáról és előhívhatóságáról, és működtetőiknek ugyanúgy meg kell oldaniuk a hosszú távú adatmegőrzés

² Bush elképzelése számos későbbi fejlesztést inspirált az információkezelés terén, vagy inkább számos fejlesztés fedezte fel korai előképét Bush víziójában. Noha ezek a késői értékelések elsősorban a *meglévő* információ jobb összekapcsolását és elérhetőségét célzó korai elképzeléseket hangsúlyozták (mint például ami a hypertext kifejlesztéséhez is vezetett), de ugyanilyen fontos Bush koncepciójában a történések állandó rögzítése és visszakereshetővé tétele – vagyis a külső rögzítésű emlékezet kiterjesztése, amit egy fejre szerelhető kamerával gondolt megvalósítani.

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Steve_Mann

⁴ Ennek az elképzelésnek a legambiciózusabb, és egyben leggyakorlatiasabb példája az Internet Archive, amely több száz milliárd (a saját honlapján közölt adatok szerint 240, más források szerint 354 milliárd) weboldal archivált tartalmát tárolja és teszi elérhetővé a Wayback Machine szolgáltatásán keresztül (<http://archive.org/web/web.php>). Természetesen itt sincs szó „minden” információról és „öröklétről”, csupán egy hatalmas, folyamatosan bővülő adatbázisról, amelyet egy nonprofit magánkezdemenyezés tart fent – dicséretérl lásd például Barsch (2013). A Google mindenütt jelenlévő adatmegőrző gyakorlatáról lásd például Foremski (2010) kritikusi írását, vagy az ironikus Googlism-ot (http://www.thechurchofgoogle.org/Scripture/Proof_Google_Is_God.html).

⁵ Ismertebb példák a közelmúltból: http://index.hu/tech/2011/02/28/eltunt_150_000_gmail-postafilmek/, http://index.hu/tech/net/2009/03/10/a_facebook_elveszitett_egymilliard_fotot

problémáit, mint azoknak a szervezeteknek, amelyek mindent elkövetnek, hogy az általuk keletkeztetett és őrzött adatok (például üzleti titkaik, nemzetbiztonságilag érzékeny információik) ne hagyják el az internetre – de ettől még hosszú távon meg akarják őrizni ezeket. A megőrző, a migráltatáson alapuló és az „információ az információról” típusú archiválási koncepcióknak számos már működő és vizionált változatát dolgozták ki az informatikusok és az archivisták, s ezek megvalósításához az adathordozók, az adattárolási eszközök és az adattárolási formátumok összehangolt működésére van szükség.⁶ A ma egyre jobban terjedő és üzletileg is ösztönzött felhőalapú szolgáltatások, és általában az elosztott tárolás hálózati formái méginkább eltakarják az emlékezetőrző intézményeket és technológiákat a felhasználó elől, és mintegy kiszervezik a digitális adatmegőrzés problémáit „a felhőbe”.

Vajon mi okozza ezt az alapvető változást, a technológia fejlődése (az olcsó tárolókapacitás, a digitális információfeldolgozás, a számítógépes hálózatok bővülése) vagy a társadalmi igény a mind több információ megőrzésére, visszakéreshetőségére, elemezhetőségére? Nyilvánvalóan mindkettő, ahogyan az önálló diszciplínává nőtt Science and Technology Studies (STS) sugallja.⁷ Azonban az egyén szintjén – különösen a fiatal generációk, a digitális bennszülöttek esetében – úgy tűnik, hogy a technológiai és társadalmi fejlődés ideálisnak képzelt egyensúlyát megbontva a technológiai lehetőségek és a hozzá kapcsolódó érdekek mintegy egyirányú utcába terelik a felhasználót: egy érvényesülni akaró fiatalnak ma nincs más választása, minthogy a Facebookon bonyolítsa életének jelentős részét, és „az internet” nem felejtő memóriájára támaszkodjon. De nincs sok választási lehetősége az adatintenzív szektorokban tevékenykedő szervezeteknek sem: a múltbéli adattömeg megőrzése, újraelmzése, adattárházak építése és adatbányászati módszerek alkalmazása versenyelőnyt nyújthat az üzleti szférában és hatékonyságnövekedést a kormányzati szektorban, és jól illeszkedik abba a technooptimista elképzelésbe, amely szerint a technológia alkalmazásával megoldhatók a társadalmi problémák.

Emlékezet persze sokféle van: a pszichológusok megkülönböztetnek rövid, közép- és hosszú távú emlékezetet, belső és külső rögzítésű emlékezetet, vizuális, auditív és fogalmi emlékezetet, procedurális és deklaratív emlékezetet. Mindannyian tapasztaljuk, hogy létezik egyéni és közösségi emlékezet; emlékképeink előhívásakor pedig mozgósítani tudjuk tényszerű, faktuális emlékezetünket és hangulati, érzelmi emlékezetünket egyaránt. Az örök emlékezet mai szószólói leginkább a hosszú távú, egyéni és közösségi deklaratív emlékezetre, azon belül is az adat alapú vagy dokumentum alapú emlékezetre gondolnak. Legfőképpen pedig gépi emlékezetre, vagy legalább is számítógéppel támogatott emlékezetre.

Az emberi és a gépi emlékezet azonban alapvetően különbözik egymástól. Az emberi emlékezet látszólag tökéletlen, gyakran téved, az idő előrehaladtával változik, egyes események, tények, vélemények fontossága átértékelődik. Azonban éppen ezért *tökéletesen emberi*, éppen ezért alkalmas arra, hogy érzelmeket, implicit emlékeket, kulturális

⁶ Az elektronikus adattárolások közép- és hosszú távú archiválásáról lásd bővebben Székely (2008).

⁷ Az STS olyan interdiszciplináris tudományterületnek tekinthető, amely azt vizsgálja, hogy a társadalmi, politikai és kulturális értékek hogyan hatnak a tudományos kutatásra és a technológiai innovációra, és ez utóbbiak hogyan hatnak a társadalomra, a politikára és a kultúrára, lásd <http://www.stswiki.org>

értelemben hozzáadott értékeket is magába foglaljon. Az emberi emlékezetet természetesen számos emlékezetőrző technika (pl. szóbeli ismételtetés, írás, festés) és ezek tárgyi megjelenési formája (naplók, figurális ólomüveg ablakok, könyvek, iratok stb.) támogatja és támogatta a történelem folyamán. Mivel a gépi emlékezet – amennyiben humán eredetű emlékképek tárolásáról van szó – a hagyományos napló vagy jegyzetfüzet korszerűbb és pontosabb változatának is tekinthető, hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy csupán a pontosságban és a kényelemben történt változás. Többről van azonban szó: a géppel rögzített információk valóságtartalmában jobban bízunk, mint a humán emlékezetben, ezért a humán emlékezet fontossága fokozatosan leértékelődik a fejlett országok számítógéphasználói körében.

Változó szerepek, várt és váratlan következmények

A világ fejlett országaiban élők, közülük is elsősorban a fiatalabb generációk tagjai, egyre inkább a géppel előhívható információkra támaszkodnak munkájuk és szabadidejük eltöltése során. Azt tapasztaljuk, hogy az emberek elfelejtenek számolni, elfelejtik az adatokat, helyszíneket, eseményeket, hiszen tudják az elérési útvonalat – vagy ha nem is tudják, valami hasonló funkciójú információt mindenképpen találnak. Konzervatív tanárok gyakran korholják diákjaikat azért, mert azok nem jegyeznek meg semmit, csak azt, hogy a keresett információ *hol* található meg, sőt – szélsőséges kritika szerint – „még gondolkodni is elfelejtenek”, hiszen készen kapják a keresett információt. Ha ezekkel a kritikai nézetekkel nem is azonosulhatunk teljes mértékben, az bizonyos, hogy az emlékezetünk fokozott mértékben függ a külső rögzítéstől és visszakereshetőségtől.

Ezzel párhuzamosan megváltoztak az emlékezet szerteágazó területének szereplői és szerepük fontossága is. Korábban az emlékezés tudománya a pszichológia és a rokon tudományok művelőinek monopóliuma volt, a gyakorlati emlékezés letéteményesei pedig a bölcsek, a tanítók voltak. Ha intézményesült formában volt szükség az elraktározott információ előhívására, akkor az irattárosok, levéltárosok, könyvtárosok szerepe megkerülhetetlen volt.⁸ Ma az informatikusok szerepe megkerülhetetlen, azoké a szakembereké, akik megtervezik az információtárolási rendszereket, a számítógépes alkalmazásokat, és azoké, akik mintegy információs brókerként láthatatlanul meghatározzák a felhasználók keresési stratégiáit, információs értékrendjét. Korábban az emlékezetőrzés eltárgyasult letéteményesei, afféle hiteles helyei az emlékezetőrző intézmények – múzeumok, könyvtárak, levéltárak – voltak, ma egyre inkább a számítógép vagy „az internet”, amely elfedi a laikus felhasználó elől a valós információőrző kilétét. Kis túlzással: manapság ami nincs fent az interneten, az nem is létezik. Az elérhetőség,

⁸ Kecskeméti Károly (Charles Kecskemeti), a nemzetközi levéltáros szakmai közélet évtizedeken át meghatározó alakja szerint a könyvtári demokrácia közvetlen, míg a levéltári demokrácia lényegében közvetett: minden egyes könyv önálló, értelmes egység, amelynek van szerzője, kiadója, dátuma, tartalomjegyzéke és hivatkozásai, míg a levéltári dokumentumok esetében egy-egy irat önmagában nem értelmezhető, ha nem ismerjük keletkezésének kontextusát. A referenz levéltáros szerepe így megkerülhetetlen, ám a gyakorlatban a referenz könyvtárosok is információbrókerként közvetítenek a könyvek és potenciális olvasóik között.

a gyorsaság, a kényelem felértékelődött az információ értékével, pontosságával, megbízhatóságával szemben.

Vitathatatlan érték, hogy e változások során a fejlett országok polgárai számára az információk hozzáférhetősége demokratizálódott, kiváltságok, információs monopóliumok szűntek meg vagy gyengültek meg. Azonban ezek a fejlemények nemcsak pozitív következményekkel jártak, legalább is a nyugati demokratikus jogállamok értékrendje szempontjából, hanem negatívakkal is – olyanokkal, amelyek éppen azon alapértékek némelyikének az érvényesítését nehezítik meg vagy akár teszik gyakorlatilag lehetetlenné, amely értékek talaján a jelenlegi fejlődés végbement, és amely értékeket e társadalmak polgárai szeretnének tartósnak tekinteni.

A nem felejtő internet a tudományos és technikai információk terén is okozhat problémákat: az internethasználó elavult, téves, jelenlegi megítélésünk szerint elfelejtendő vagy megváltoztatandó információkhoz juthat, amelyek relevanciája, minősége kérdéses. Természetesen léteznek tudomány- vagy technikatörténeti szempontból érdekessé váló „elavult” információk is, azonban ezek az információk a digitális környezetben gyakran megkülönböztethetetlenek a kurrens információktól. Problémákat okozhatnak a kontextusukból kiragadott vagy más kontextusba helyezett információk, ami ugyan egyfelől a felhasználói kreativitás egyre táguló univerzumát hozza létre, másfelől viszont nehézséget okoz az információk eredetiségének, megbízhatóságának, aktualitásának és teljességének megítélésében – legalább is ott, ahol ez egyáltalán fontos. Az internet mint kimeríthetetlen információforrás és emlékezőgép serkenti az információkeresés illusztratív használatát: „a Google-ban mindenre van példa” (és természetesen mindennek az ellenkezőjére is).

A problémák azonban még inkább az azonosítható egyénekről, csoportokról szóló információk terén jelentkeznek. A számítógép- és internethasználók százmilliói abban a naiv hitben használják az egyre újabb és divatosabb alkalmazásokat, hogy urai az általuk közölt vagy róluk szóló információknak; azt gondolják, hogy ők határozzák meg, kivel osztják meg információikat, és ők határozzák meg, mit látnak az internetes világból. A valóságban egy buborékból, a „filter bubble”-ból látják a külvilágot,⁹ a saját információik sorsát pedig sem átlátni, sem érdemben befolyásolni nem képesek. Ennek eredményeképpen egyes egyének és szervezetek kezében megnő a mások befolyásolásának képessége, s ezzel észrevétlenül megváltozik az információs hatalom eloszlása, jelentős tömegek számára beszűkül a tájékozott választás lehetősége, csökken a személyes autonómia, és ezen belül az információs autonómia¹⁰ tere. Kiüresednek a privacy-val

⁹ Ahogy Eli Pariser (2011), a *The Filter Bubble* című könyv szerzője elemzi – és ahogy a Technology, Entertainment, Design (TED) előadássorozatban közérthetően el is magyarázza (http://www.ted.com/talks/eli_pariser_beware_online_filter_bubbles.html) – korábbi internethasználati profilunk alapján egy szűrt világot látunk, amely lényegesen különbözhet a más felhasználók által látott világtól. A nem felejtő internet tehát emlékezik szokásainkra, és ezek alapján határozza meg azt, hogy „mit kerestünk”. Lásd még <http://www.thefilterbubble.com/>

¹⁰ Információs autonómián azt értjük, hogy az egyén főszabályként szabadon határozhatja meg a saját magáról szóló adatok sorsát, és szabadon határozhatja meg, hogy a külvilág információiból mit kíván befogadni, ugyanakkor hozzáférhessen a döntéseihez szükséges releváns információkhoz.

kapcsolatos információk jogok,¹¹ amelyeket csak elméletben érvényesíthetnek a hálózati szolgáltatások használói.

Ahogy a szerző egy korábbi esszéjében (Székely, 2010) elmélkedik, nemcsak a humán emlékezőművészek boldogtalanok, akik képtelenek megszabadulni emlékeiktől, a megjegyzett szövegektől, képektől, matematikai képletektől, hanem azok a társadalmak is boldogtalanok lennének, amelyeknek mindenkor szembe kellene nézniük múltjuk minden egyes lényeges és lényegtelen mozzanatával.

Az örök emlékezet egyúttal a zéró tolerancia társadalma felé vezető út egyik eszköze is: ha mindenkiről minden információ bármikor, bármilyen kontextusban előhívható és felhasználható, akkor csupán ennek lehetősége is korlátozza az egyént szabad választásban és viselkedésében,¹² az információk túlhatalommal rendelkező fél pedig az elvárt vagy megkövetelt viselkedéstől való legkisebb eltérést is szankcionálhatja.

Mindezek a fejlemények különféle válaszokat generáltak a társadalomtudományok, az információs technológia, a közvélemény, a civil mozgalmak, a szabályozás területén. A jogi válaszok talán legjelentősebbike az Európai Unió új adatvédelmi rendelettervezete¹³ (European Commission, 2012) és az abban szereplő új nevesített jog, az elfeledtetéshez és a töröltetéshez való jog (right to be forgotten and to erasure – az angol nyelvű szakirodalomban terjedő rövidítésével a továbbiakban: RTBF).¹⁴

Emlékezetőrző intézmények

Az emlékezetőrző technikák sokfélesége (cselekvések ismétlése, verbális ismételtetés, írás, képi ábrázolás stb.) és az ezek gyakorlását rendszeresítő rítusok és helyszínek a történelem során kitermelték az emlékezetőrzés intézményes formáit, közelebbről azokat a modern értelemben vett intézményeket, amelyek felelősek a külső rögzítésű emlékezet megőrzéséért és visszakereshetőségéért. Ma ezen intézmények jellemzően közintézmény formában működnek, közülük is a legismertebb a múzeum, a könyvtár és a levéltár.¹⁵ A laikus megkülönböztetés szerint a múzeumok tárgyakat, a könyvtárak köny-

¹¹ A szerző osztja azok véleményét, akik szerint a modern információs társadalomban az információs jogok *tartalmilag* az alapvető emberi jogok közé sorolhatók, mivel ezek érvényesülése alapvetően meghatározza az egyén életviszonyait, illetve a jogok más alapvető jogok érvényesülésének feltételét képezik.

¹² A német szövetségi alkotmánybíróság (1983) híres ítéletében, amelyben még a nem fejejtő internet korszaka előtt lefektette az információs önrendelkezés elvi alapjait, kifejti, hogy ha a polgárok nem látják át, hogy kommunikációs partnereik milyen információk birtokában vannak róluk, korlátozva vannak cselekvési szabadságukban.

¹³ E fejezet írásának idején a rendelettervezet még csak javaslat formában létezik (http://ec.europa.eu/justice/data-protection/document/review2012/com_2012_11_en.pdf), az Európai Parlamenthez pedig több mint háromezer módosító indítvány érkezett eddig (kitűnő összefoglalóját lásd a LobbyPlag weboldalon, <http://lobbyplag.eu/map>), eközben az adatipar lobbistái hatalmas nyomást gyakorolnak a tervezett rendelkezések gyengítése érdekében, vezető európai tudósok pedig értelmező állásfoglalást adtak ki a tervezett rendelkezések védelmében (<http://dataprotectioneu.eu/>).

¹⁴ Ahogy később kifejtjük, voltaképpen nem új jogról van szó: elemei már a korábbi európai uniós és nemzeti adatvédelmi szabályozásban is szerepeltek, most azonban a jog szimbolikus nevet is kapott, erősebb végrehajtási szabályokkal párosulva.

¹⁵ Természetesen más intézmények vagy intézményesült gyakorlatok is szakosodtak az emlékezetőrzésre, ilyenek például a temetők vagy más emlékhelyek, és – ha nem is fő funkcióként – az emlékezetőrzés tradicionális letéteményesei az oktatási intézmények és az egyházak is.

veket és más kiadványokat, a levéltárak pedig egyedi dokumentumokat őriznek. Noha múzeumok is őriznek tárgyi értékű iratokat (gondoljunk csak a British Museum mezo-potámiai cserépirataira), könyvtáraknak is gyakran van kéziratgyűjteménye (a francia nemzeti könyvtár vagy a Leideni Egyetem könyvtára csak néhány a sok jelentős közül), és levéltárak is őrizhetnek archívumi jelentőségű tárgyakat (ilyenek például az OSA Archívumban őrzött szamizdatkészítő berendezések), ez a megkülönböztetés alapszinten még megállja a helyét. A határok azonban egyre inkább elmosódnak, főként a tömegessé váló digitalizálás következményeképpen, ami formátumát tekintve egységesíti a digitalizált objektumokat.

Közös mindhárom intézményben az is, hogy az általuk őrzött, különböző formában rögzített emlékeket ma más célra használjuk, mint amire eredetileg szolgáltak. Különösen szembetűnő ez az archívumok esetében: az általuk őrzött dokumentumok általában nem cleve a nemzeti emlékezet vagy a globális kultúra gazdagítására születtek, hanem a mindennapi életviszonyok bonyolítására, de a mai helyi vagy távoli hozzáféréssel kutató levéltárhasználó ezekből egészen más, tudományos vagy laikus következtetéseket vonhat le, más kontextusba helyezheti a rögzített információkat, újabb információkkal kombinálva pedig újabb és újabb következtetéseket vonhat le belőlük vagy újabb információkat állíthat elő.

Az intézményi határok azonban meglehetősen tartósnak bizonyulnak, többek között a szakmai kultúrák szakosodása miatt is. Az Egyesült Államokban például a records management, vagyis a kurrens iratok kezelése elkülönül az archivista szakmától, irodalmában, terminológiájában, szakmai szervezeteiben egyaránt. Nem hagyva figyelmen kívül a records management és a levéltári gyakorlat hosszabb távon elkerülhetelen konvergenciájának folyamatát, aminek ugyancsak a digitális vagy digitalizált dokumentumok használatának általánossá válása a legfőbb ösztönzője, a következőkben elsősorban az archívumokkal, vagyis a dokumentumok tartós megőrzésére szakosodott intézményekkel foglalkozunk.¹⁶

Az archívumok változó szerepe

Ha a fejlett információs társadalom utópiájában a hálózatosított világ nem felejt, és minden információt örökre megőrzünk és elérhetővé teszünk, akkor feltehető a kérdés: mi szükség van archívumokra és más emlékezetőrző intézményekre? Ezt a kérdést mind a posztmodernista teoretikusok, mind a feltörekvő technológiák vizionáriusai felteszik. Úgy gondolják, hogy az információs társadalomban az élet maga az archívum, mindenki saját életének archivistája, az eddigi emlékezetőrzésre szakosodott intézmények pedig

¹⁶ Az „archívum” fogalomnak tulajdonképpen nincs nemzetközileg egységes értelmezése: vannak kultúrák, ahol az éppen nem használt kurrens dokumentumok és a félkurrens dokumentumok tárolási helye is az „archívum”, míg máshol csak a nem-kurrens (és az iratfelmérési és kiválogatási folyamaton átesett, a hosszú távú megőrzésre szakosodott intézménynek átadott) dokumentumok tároló helyét nevezik „archívumnak”. A terminológiai egységesítés érdekében az ICA javaslata szerint a kis kezdőbetűvel írt „archives” az összetartozó dokumentumok összességét jelenti, míg a nagy kezdőbetűvel írt „Archives” az archívumi intézményt jelöli, lásd Council of Europe (2000), in Kecskeméti és Székely (2005, p. 52).

csak átmeneti jelenségek az emberiség kulturális fejlődésében. Az archivista szakma viszont, bármennyire is tudatában van az új kihívásoknak, inkább a kontinuitást hangsúlyozza, mint például Gilliland-Swetland (2000), azt sugallván, hogy az archívum örök, és implicit módon örök az archivista szakmája is. Az archivisztika azon teoretikusai is, akik a változásokat hangsúlyozzák, sőt paradigmaváltásról írnak, például Cook (1997) vagy Hofman (1998), az archívum mint intézmény létét nem kérdőjelezzik meg.

A jelenkor mindig egy sajátos kulturális rövidlátással szemléli a múltat (vagyis az emberi emlékezet lényegi sajátosságainak megfelelően átértékeli és saját jelenlegi kontextusába helyezi azt), ezért hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy átfogó változások, paradigmaváltások mindig csak ma történnek: a múlt egységes egész, ami most megváltozik. Hofman (1998) többek között az archívumok proaktivitását, szervezeti monopóliumuk megszűnését hangsúlyozza ebben a folyamatban, Cook (1997) pedig egyenesen az archívumok létüknek megváltozásáról ír.¹⁷

John Ridener (2009) azon kevés szerző közé tartozik, akik az archívumok történelmét nem tekintik lényegileg egységes egésznek, és könyvében jellegzetes periódusokra, paradigmákra osztja a 19. század végétől a 21. század elejéig terjedő időszakot.¹⁸ Noha vizsgálatának fókuszában nem maguk az archívumok állnak, hanem a levéltárelmélet (archival theory – ezen belül is az appraisal theory), megállapításai természetesen nem függetlenek az archívumi intézmények és az archivisták szerepének, funkcióinak változásaitól.

Székely (2007) négy, egymást felváltó világképet különít el az archívumok több ezer éves történetében: a jogbiztosító, a nemzeti, a publikus és a globális paradigmát, abból a célból, hogy megkülönböztesse ezeket az elsődleges célok, a kulcsintézmények, a szakemberek, a célközönség és az alkalmazott információk technikák szempontjából. Az **1. Táblázatban** leegyszerűsített formában mutatjuk be a négy paradigma legfontosabb jellemzőit. Láthatjuk, hogy a globális paradigmában az elsődleges cél a globális hozzáférhetőség biztosítása, a célközönség súlypontja áthelyeződik az internethasználókra és a laikusokra, kiterjesztett értelemben a szolgáltató válik kulcsintézménnyé, a kulcsszakember pedig nem a hagyományos értelemben vett archivista, hanem az informatikus, illetve az információbróker.

¹⁷ Érdekes kérdés, hogy a posztmodern kritikai levéltárelméletek megközelítését, amely az archivista szubjektív felelősségét, a társadalmi és kulturális emlékezet pluralizmusát, az archívumok társadalmi beágyazottságát hangsúlyozza, miként befolyásolja a korlátlan időtartamú és kapacitású digitális emlékezettel kecsesegető információs társadalom víziója.

¹⁸ Ridener paradigmái: a Consolidation, a Confirmation and reinforcement, a Modern és a Questioning (magyarul talán: a megszilárdító, a megerősítő, a modern és a megkérdőjelező paradigma).

1. táblázat:
A négy archéumi világgép (Ssékely, 2007)

<i>A paradigmna neve</i>	<i>Elsődleges vagy új cél</i>	<i>Kulcs- intézmény</i>	<i>Tulajdonos</i>	<i>Hassználok, célközösség</i>	<i>Kulcs- szakember</i>	<i>Hatás, kölcsönösség</i>	<i>Problémák</i>	<i>Korszak</i>
Jogbiztosító	jogok, birtoklás, hatalom, származás igazolása	magánlevéltár	a létrehozója	az uralkodó, a tulajdonos (és hivatalnokai)	írnok	titkosság	az archívum sérülékenységége	Kr. e. ~3000 -tól
Nemzeti	a kollektív emlékezet megőrzése, a történelemtudomány támogatása	közlevéltár	az állam	hivatalnokok, történészek	tudós, politikus, bürokrata	iratkoncentráció, -rendezés	a provenienciamegőrzése, a kontextus megtartása	18. sz.-tól (francia forradalom)
Publikus	nyilvánosság, a nagyközösségszolgálat	„nyilvános levéltár”	a „köz”	hivatalnokok, történészek, értő vagy érintett nagyközösség	levéltáros	nyilvános olvasótermek, szolgáltatások	hozzáférési korlátok	második vh.-tól
Globális	globális hozzáférhetőség	információs szolgáltató	„szabad”	internetesználók, laikusok	informatikus, információbróker	„mindent” archiválni, digitalizálni, „örökre” megőrizni	kontextus, mennyiség/minőség, digitális dokumentumok megőrzése	~2000-től

A mai modern archívumok valahol a publikus és a globális paradigma határán állnak, ahol olyan kihívásokkal kell megküzdeniük, mint a „records” és az „archives” (vagyis a kurrens és nem-kurrens dokumentumok) konvergenciája, a papír alapú, a digitalizált és az elektronikus formában keletkezett dokumentumok közös kezelése, a laikus felhasználók tömeges távoli hozzáférési igénye, a levéltári jog és az információk jog interferenciája.¹⁹ A kihívások legújabbika pedig az új jog, az RTBF érvényesíthetőségének biztosítása.

Az RTBF és az új archívumi világkép

Az elfeledtetéshez és az adattörléshez való jog az emlékezetőrző intézmények és technikák által megőrzött és visszakereshetővé, újrafelhasználhatóvá tett számos információ típus közül egy sajátos típusra, a személyes adatokat tartalmazó információkra vonatkozik, ezért a következőkben mi is erre a területre szűkítjük vizsgálódásunkat.

A személyes adat definíciója az EU jelenleg hatályban lévő irányelve szerint²⁰ (European Commission, 1995) „az azonosított vagy azonosítható természetes személyre vonatkozó bármely információ”.²¹ Ez egy igen általános meghatározás, amelynek érvényességi területét nem könnyű megállapítani. Az mindenesetre következik belőle, hogy a döntő kritérium nem az adatok típusa, hanem a kapcsolatba hozhatóság: bármely adat lehet személyes, ha egy azonosított vagy azonosítható (élő) személlyel kapcsolatba hozható. Az azonosítható személy pedig olyan személy, „aki közvetlen vagy közvetett módon azonosítható, különösen egy azonosító számra vagy a személy fizikai, fiziológiai, szellemi, gazdasági, kulturális vagy társadalmi identitására vonatkozó egy vagy több tényezőre történő utalás révén”.

E helyütt nincs terünk részletesen elemezni a definíció tartalmát, határait és problematikus elemeit, de annyit megemlítünk, hogy mind az azonosíthatóság, mind a kapcsolatba hozhatóság olyan fogalom, amelynek pontos tartalmát csak a joggyakorlat alakíthatja ki. Mindeddig a legalaposabb jogi állásfoglalás az ún. 29-es Munkacsoporttól²² (Article 29 Working Party, 2007) született, amely példákkal illusztrálva elemzi a definíció tartalmát, és értelmezi négy fő alkotóeleme („bármely információ”, „vonatkozó”, „azonosított vagy azonosítható”, és „természetes személy”) szerint. A személyes adat fogalom értelmezése azonban köznyelviileg változó, egyesek csak a személyazonosító („személyi”) adatokat tart-

¹⁹ Az archívumok szerepének megítélésénél azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a hosszú előtörténettel rendelkező archívumi intézményeknek, például a nemzeti archívumoknak, nem csupán a ma keletkező digitális dokumentumok kiválogatása, megőrzése és feldolgozása a feladata, hanem a korábbi történelmi időszakok – más íratbeadási elvek alapján gyűjtött – dokumentumainak további hosszú távú prezerválása és kutathatóvá tétele is.

²⁰ Tanulmányunkban a személyes adatok kezelésének európai modelljét vesszük alapul, nemcsak azért, mert a RTBF is a készülő új európai adatvédelmi szabályozásban került kodifikálásra, hanem azért is, mert az Európai Unió és az Európa Tanács – következőképpen a két szervezet tagállamai, köztük Magyarország is – szigorúbb normákat szabnak a személyes adatok kezelésére, mint a világ más régióinak jogrendszerei, s így amelyik adatkezelő megfelel ezeknek a normáknak, megfelel más jogrendszerek adatvédelmi előírásainak is.

²¹ 2. cikk (a) pontja.

²² A Munkacsoport (Article 29 Data Protection Working Party) tanácsadó testület, amelyet az EU adatvédelmi irányelve állított fel (European Commission, 1995).

ják személyes adatoknak, mások pedig csak az érzékeny, „védendő” személyes adatokat, a nevet, lakcímet például nem. A levéltári szakma sem mentes ezektől a téves értelmezésektől, sőt a fogalom átfogó tartalma a jogászok közül is csak egy szűk réteg számára tűnik ismertnek.

Hol fordulhatnak elő akkor személyes adatok az archívumi gyarkolatban? Sokkal több helyen, mint gondolnánk. Ha eleve ki is szűrjük az archívumi stáb tagjaira, a donorkorok személyére, a kutatókra és más közreműködőkre vonatkozó személyes adatokat, és csak az archívum által őrzött dokumentumokban szereplő személyes adatokra koncentrálunk, akkor is szinte áttekinthetetlen azon adatok köre, amelyek alapján egy személy azonosítható „fizikai, fiziológiai, szellemi, gazdasági, kulturális vagy társadalmi identitására vonatkozó egy vagy több tényezőre történő utalás révén”. Nemcsak nevekről, születési adatokról, társadalombiztosítási azonosítókról van tehát szó: ha egy személy például az egyik dokumentumban név szerint van említve, a gyűjtemény egy másik darabjában pedig csak családi kapcsolatai alapján (például, hogy egy másik személy szülője vagy házastársa), a kapcsolat már az archívumon belül is egyszerűen helyreállítható. Ha egy meg nem nevezett személy az életútjának jellemzőivel, egy szervezetben betöltött funkcióival szerepel a dokumentumokban, akkor természetesen név és lakcím nélkül is könnyen beazonosítható. Ez egyúttal az anonimizálás korlátait is mutatja: nem elég, ha az archivista kitérőül egy nevet a dokumentum kutatói másolatából, a többi adatból vagy a többi kapcsolódó dokumentumból, avagy a külvilágból megszerezhető további információkból kiderül az illető kiléte, vagyis a kapcsolatba hozhatóság megteremthető vagy helyreállítható.

Az adatvédelmi rendelettervezet multinacionális ellenzői, akik adatkereskedelmi érdekeik védelmében lobbiznak a tervezett szabályozás ellen, azt az álláspontot képviselik, hogy az anonimizált adatok nem személyesek, ezért nem is vonatkozhatnak rájuk az adatvédelmi jogi és etikai szabályok. A rendelettervezet preambuluma szerint „Az adatvédelmi elvek nem vonatkoznak az olyan adatokra, amelyeket oly módon anonimizáltak, hogy az adatalany többé nem azonosítható” (23. szakasz). Az informatikai szakma azonban nyilvánvalóvá tette az úgynevezett de-anonimizálás könnyű megvalósíthatóságát, ami újból lehetővé teszi az adatok és az érintett személyek összekapcsolását.

Van-e akkor egyáltalán határa a kapcsolatba hozhatóságnak? Az archívumi elmélet és gyakorlat egyaránt adós ennek a kényes kérdésnek a tisztázásával. Az adatvédelmi hatóságok és az adatvédelmi teoretikusok között vannak, akik inkább a kapcsolatba hozhatóság abszolút voltát hangsúlyozzák, és vannak, akik a relativista felfogást követik, és valamilyen határt szabnak a kapcsolatba hozhatóság értelmezésének. Végletes felfogás szerint ugyanis a világ összes adata valamilyen bonyolult úton kapcsolatba hozható élő természetes személyekkel, így a világ összes adata személyes adat lenne, amelyre vonatkoznának az adatvédelmi szabályok. Ez nyilvánvalóan abszurd helyzeteket eredményezne, és egyúttal komolytalanná tenné az adatvédelmi rendelkezések végrehajtását is.

Ráadásul egy adat nem csak egyetlen személyre vonatkozhat, ugyanaz az adat vonatkozhat egy házaspárra, egy családra (amelynek ismertek a tagjai), egy iskolai osztály tagjaira, egy baráti társaságra stb. Hasonlóképpen, egyetlen személyre számos adat vonatkozik, még egyetlen levéltári dokumentumban is, vagyis nem egy-az-egyhez megfeleltetés van a személyek és a személyes adatok között. Az azonban bizonyos, hogy vannak adatalanyok, akikkel bizonyos adatok kapcsolatba hozhatóak, ezáltal ezek az adatok az ő személyes adataik, amelyekkel kapcsolatban jogaik vannak.

A javaslat formájában létező új jog, az RTBF lényege: az adatalany követelheti, hogy az adatkezelő törölje személyes adatait és tartózkodjék az ilyen adatok további terjesztésétől.²³ E jog érvényesítésének természetesen vannak feltételei, részletszabályai, és vannak az adatkezelőkre vonatkozó kötelezettségei is, de a lényeg a törölthetőség, illetve – amit szimbolikus elnevezése is kifejez – „a jog ahhoz, hogy elfelejtsenek”. Vajon nincsen-e ez a jog ellentétben az archívumok közös alapfeladatával alapvető szellemében? Nincsen-e ellentétben a globális archívumi paradigma lényegével, amely egyre több információ megőrzésére és globális elérhetőségére irányul? Nincsen-e ellentétben a hatályos információkezelési, levéltári jogszabályokkal?

Az archívumok mindenestre meglehetősen aggodalommal vették az új jog tervezetének hírért. Válaszképpen születtek szakmailag megalapozott állásfoglalások, mint például Anglia, Wales és az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárának javaslatai, amelyeket még a rendlettervezet nyilvánosságra hozatala előtt az Európai Bizottság illetékeseivel folytatott konzultációjában fogalmazott meg (European Commission, 2011), és születtek inkább emocionálisnak mondható válaszok is, mint a Francia Levéltárosok Szövetségének az Európai Parlamenthez címzett petíciója (Association of French Archivists, 2013), amelyet több mint ötvenezren írtak alá a levéltáros szakmából.

Az RTBF helye a jogrendszerben

A „jog ahhoz, hogy elfelejtsenek és töröljenek” nem egyedülálló, afféle *sui generis* jog, hanem az adatvédelemmel kapcsolatos jogok része, és mint ilyen lesz része az uniós jogrendszernek, illetve a nemzeti jogrendszereknek is. Ezért – még ha érthetőek is a látványos tiltakozások mögötti érdekek és az őszinte kultúraféltés is – politikai deklarációk helyett érdemes elemezni a jog valós tartalmát, más jogokkal és jogszabályi rendelkezésekkel való összefüggéseiben, nem pedig környezetéből kiragadva és szimbolikus elnevezéséből aszociálva valós tartalmára. Ahogy egy komment fogalmaz az USA-beli alapítású International Association of Privacy Professionals (IAPP) weboldalán²⁴ olvasható, hangzatos című „Will the Right To Be Forgotten Lead to a Society That Was Forgotten?” (Az elfeledtetés joga elfeledett társadalomhoz vezet?) cikkre reagálva, „Hasznosabb lenne a tényleges javaslattal foglalkozni, mint a túlságosan tág elnevezésével”.²⁵

Elsőször is, az RTBF célja nem a tudományos kutatásnak vagy a történelmi múlt megőrzésének korlátozása. Elsődleges célja a kurrens adatkezelésekben az információs technológia, a hálózati kapcsolatok, a tárkapacitás, az adatelemzési módszerek fejlődése és a hálózati marketing általánossá válása által kialakított gyakorlat közegében a személyes adatok felhasználhatóságának korlátozása, illetve az, hogy jogokat és eszközöket adjon az

²³ European Commission (2012), 17. cikk 1. pontja. A 2013. májusában nyilvánosságra hozott, egységes szerkezetbe foglalt tervezet (European Commission, 2013) szövegezése az adatkezelők kötelezettségét már hangsúlyosabban tartalmazza: „Az adatkezelő köteles haladéktalanul törölni a személyes adatokat, és az adatalanyok joga van haladéktalanul törölni a személyes adatokat.”

²⁴ <https://www.privacyassociation.org/>

²⁵ Irina Raicu hozzászólása, 2013. május 15., https://www.privacyassociation.org/privacy_perspectives/post/will_the_right_to_be_forgotten_lead_to_a_society_that_was_forgotten

adatalanyok kezébe, s így valamelyest javítson a felbillent információs erőegyensúlyon az információs rendszerek szolgáltatói és felhasználói között. Természetesen a jövőbeli történelmi adatok egyik forrását a mai személyes adatok képezik, azonban a késői kutatók érdeklődésének kielégítése, a késői korok történelmi ismereteinek biztosítása egyfelől nem járhat a ma élők jogainak aránytalan korlátozásával, másfelől e célok részben elérhetőek az adatalanyok információs jogainak csorbítása nélkül is.

Másodsor, az RTBF alkalmazásának konkrét feltételei vannak. Az adatalany csak akkor követelheti adatainak törlését, ha (a) az adatkezelés célja megszűnt, (b) az adatalany visszavonta a hozzájárulását és az adatkezelésnek nincs más jogalapja, (c) az adatalany tiltakozik adatainak kezelése ellen, és nincs túlnyomó jogi alap az adatkezelés folytatására, (d) az adatkezelés jogellenes, (e) az adatok törlése az adatkezelő jogi kötelezettsége.²⁶ Látható, hogy a feltételek körülhatároltak, és még a feltételeknek is vannak kivételei, korlátai. Ha az archívumok szempontjából nézzük a feltételeket, az (a) esetben az archívumi intézmények nyilvánvalóan (történelmi) archívumi célból vesznek át személyes adatokat tartalmazó dokumentumokat, s e cél feltehetően nem szűnik meg az adatok archívumi kezelése során – vagy ha mégis, akkor az archívum selejtezi a permanens értéket nem képviselő iratokat. A (b) eset gyakorlatilag nem is vonatkozik az archívumokra, hiszen a személyes adatok archívumi kezelésének jellemzően nem az adatalanyok hozzájárulása a jogalapja. A (c) eset – részletszabályok híján – elvben vonatkozhat az archívumokra is, de ez sem jelent törlést, csupán tiltakozást az adatok feldolgozása ellen, ami legrosszabb esetben azt jelenti az archívumok számára, hogy a szóban forgó adatot tartalmazó irat kutathatóságát korlátozniuk kell, de az adatot nem kell törölniük, így a történelmi értékű adatok továbbra is megőrződnek.

Harmadsor, az új adatvédelmi rendelettervezet az adattörléshez való jogot nemcsak a felhatalmazó feltételek felsorolásával, hanem a kivételek meghatározásával is korlátozza. Az RTBF-fel kapcsolatos adatalanyi jogok és adatkezelői kötelezettségek nem érvényesülnek, ha a személyes adatok kezelésének célja (a) a kifejezés szabadságának gyakorlása, (b) közérdek vagy jogi kötelezettség teljesítése, (c) közegészségügyi érdek érvényesítése, (d) történelmi, statisztikai vagy tudományos kutatás.²⁷ Az archívumok adatkezelésére nyilvánvalóan a (d) kivétel vonatkozik elsősorban, ami tovább növeli az archívumok adatkezelési felhatalmazását. Azonban ez a felhatalmazás csak az archívumi adatkezelés *eredeti* céljára vonatkozik: az adatok új célú kezelése csak akkor engedhető meg, ha az az eredeti céllal összhangban van, „különösen, ha az adatkezelésre történelmi, statisztikai vagy tudományos kutatás céljából van szükség”.²⁸ A történelmi levéltárak tehát – ad absurdum – nem adhatják el az általuk őrzött iratokban szereplő személyek adatait direkt marketing célra, de feltehetően a francia levéltárosok szövetségének petíciója sem ennek a lehetőségnek az elvesztését félti.

A legerősebb kivétel szerint az adattörléshez való jog egyáltalán nem érvényesíthető, ha az adatokat kizárólag történelmi, statisztikai vagy tudományos kutatás céljából kezelik.²⁹

²⁶ A rendelettervezet 17. cikkének (1) bekezdése. A feltételek egyszerűsített idézéséhez a rendelettervezet 2013. május 31-i szövegállapotát vettük alapul (European Commission, 2013), illetve vesszük alapul az elemzés során a következőkben is, ahol az új változat módosított szöveget tartalmaz.

²⁷ 17. cikk (3) bekezdése.

²⁸ A rendelettervezet preambuluma (40) szakasza.

²⁹ 17. cikk (5a) bekezdése.

Más oldalról viszont a javasolt új szabályozás tartalmazza a történelmi, statisztikai vagy tudományos célú adatkezelés feltételeinek a részletszabályait is (amelyek egyébként lényegében nem térnek el a jelenleg hatályos adatvédelmi rendelkezésektől). Eszerint ilyen célból csak akkor kezelhetők személyes adatok, ha a cél nem érhető el anonimizált adatok kezelésével, illetve ha a személyazonosításra alkalmas adatokat mindaddig elkülönítve tárolják a többi adattól, amíg a történelmi, statisztikai vagy tudományos cél ily módon is teljesíthető.

Az adatok nyilvánosságra hozatalára pedig ezek a szabályok vonatkoznak elsődlegesen: a történelmi, statisztikai vagy tudományos kutatást végző intézmények akkor hozhatják nyilvánosságra az általuk kezelt személyes adatokat, ha (a) az adatalany ehhez hozzájárult, (b) a nyilvánosságra hozatalra a kutatási eredmények bemutatásához vagy a kutatás elősegítéséhez van szükség, feltéve, hogy az adatalany alapvető jogai nem erősebbek ezeknél az érdekeknél, illetve (c) az adatalany maga már nyilvánosságra hozta az adatait.³⁰

Negyedszer, ahogy a fentiekből is egyértelműen következik, az RTBF nem abszolút jog. Ugyan a tervezett adatvédelmi rendelet az Európai Unió tagállamaiban közvetlenül alkalmazandó lesz (vagyis nem csupán implementálandó a nemzeti jogrendszerbe), és ez azt a benyomást keltheti a felületes szemlélőben, hogy az új uniós norma majd felülírja a személyes adatok kezelésére vonatkozó összes szabályt a nemzeti jogban, a rendelet azonban egyfelől maga is része lesz az alapvető jogokat szabályozó uniós jogintézmények rendszerének, s ezzel a versengő jogok kölcsönös érvényesíthetőségének és korlátozhatóságának az eddigiéknél pontosabb feltételeit határozza meg, nem pedig teljesen új szabályokat léptet életbe, másfelől az új szabályozás nem változtatja meg a versengő jogok alapvető viszonyát a nemzeti jogban sem. Ami pedig az adatkezelés jogalapját illeti, az nem csupán az adatalany hozzájárulása lehet, hanem többek között jogszabályi felhatalmazás is.³¹ Az archívumok – különösen a közlevéltárak – működését a személyes adatok kezelése szempontjából alapvetően az ilyen jogszabályi felhatalmazások határozzák meg.

Természetesen az új rendelet előírásainak értelmezése, csakúgy, mint az új rendelet és a nemzeti jogrendszer szabályainak összefüggései – vagyis az, hogy mennyiben vonatkoztathatók az archívumokra –, tisztázást igényel. A rendelettervezetben írtak szerint ennek egyik módja az, hogy az Európai Bizottság felhatalmazást kap olyan jogszabályok meghozatalára, amelyek pontosítják a személyes adatok történelmi, statisztikai vagy tudományos célú kezelésének feltételeit és kívánalmait.³² Addig azonban, amíg ezek az uniós szintű jogszabályok meg nem születnek, a harmonizálást a nemzeti jognak kell kimunkálnia, az archívumok pedig proaktív módon szakmai értelmezéssel, önszabályozással segíthetik ezt a folyamatot.

Radikális lesz-e a változás az archívumok számára?

Erre a kérdésre leginkább úgy tudunk válaszolni, ha megnézzük az eddigi jogi helyzetet és archívumi gyakorlatot és összehasonlítjuk a várható szabályozással és annak becsült hatásaival. Meg kell állapítanunk, hogy a „jog ahhoz, hogy elfelejtsenek és töröljenek” lényec-

³⁰ 83. cikk (1)–(2) bekezdései.

³¹ A rendelettervezet 6. cikke.

³² 83. cikk (3) bekezdés.

gét tekintve egyáltalán nem új jog, főbb szabályai a jelenleg hatályos adatvédelmi irányelv és az azt implementáló nemzeti adatvédelmi törvények rendelkezéseiben is szerepelnek. Az adatalanyoknak eddig is joguk volt töröltetni adataikat, és tiltakozhattak adataik további kezelése ellen.³³ Hasonlóképpen, a tudományos kutatás célját szolgáló adatkezelések feltételeit a jelenleg hatályos rendelkezések is tartalmazzák. Ezt tekinthetjük úgy is, hogy az archívumok eddig nemigen törődtek e rendelkezések végrehajtásával, de úgy is, hogy az eddigi jogi keret alkalmas volt a levéltári gyakorlat szabályozására a személyes adatok kezelése tekintetében.

Végső soron alapjogok korlátozásáról, harmonizálásáról van szó ezen a területen is, egyfelől a privacy, illetve az adatvédelmi jog, másfelől a tudományos kutatás szabadsága, illetve az információszabadság érvényesülését kell biztosítani.³⁴ Ezt az eddigi levéltári jogszabályok is megtették, még ha a részletszabályok pontos tartalma és a végrehajtásukhoz szükséges ráfordítások arányossága mindig vitatható. Ezeket az alapjogi korlátozásokat tükrözik például az általános védelmi időre vonatkozó szabályok (azokban a levéltári rezsimekben, ahol van általános védelmi idő, lásd Kecskeméti és Székely, 2005, pp. 26–27), vagy azok a szabályok, amelyek a szenzitív személyes adatok kezelésére az általános szabályoknál szigorúbb rendelkezéseket tartalmaznak, és ilyenek a korábbi politikai rendszer titkosszolgálati ügynökeinek tevékenységéről szóló iratok kezeléséről szóló, ún. lusztrációs jogszabályok is.

A demokratikus jogállamok már kialakult jogrendszerében a hatályos jogszabályok együttes értelmezése is számos gyakorlati problémát megoldott eddig a levéltárak működésében, így például a közfeladatot ellátó személyek e tevékenységével összefüggő adatainak megismerhetőségéhez közérdek fűződik, és így alanyaik csak korlátozottan érvényesíthetik adatvédelmi – köztük az adataik törlésére vonatkozó – jogaikat az ilyen adatokat tartalmazó dokumentumokban. Az adatvédelmi jog – különösen az információs önrendelkezési jog – nem érvényesíthető elhunytak esetében sem,³⁵ bár a levéltáraknak általában nincs kapacitásuk ellenőrizni, hogy az adatalany életben van-e. Hasonlóképpen, a már jogszerűen nyilvánosságra hozott adatok esetében sincs értelme az adattörlésnek, hiszen az ilyen adatokat bárki megismerhette és felhasználhatta (bár a nyilvánosságra hozatal tényét is nehéz a levéltáraknak ellenőrizniük minden esetben).

Az alcímben feltett kérdés megválaszolásához azt is figyelembe kell vennünk, hogy milyen funkciójú archívumról beszélünk: adminisztratív archívumról vagy történeti archívumról. Az adminisztratív (kormányzatok, önkormányzatok vagy egyházak által vezetett) archívumok elsődleges feladata az állományukban lévő dokumentumok *valóságtartalmának* biztosítása, míg a történeti archívumok elsődleges feladata az állományukban lévő dokumentumok *integritásának* biztosítása. Az első típusú archívumhoz például azért fordulhat az érintett személy, hogy hiteles igazolást kapjon korábbi tulajdonáról, munka-

³³ Lásd az adatvédelmi irányelv 12. (b) és 14. cikkét (European Commission, 1995).

³⁴ Az európai jogfelfogásban nem beszélhetünk az alapvető jogok egyensúlyozásáról, csak meghatározott feltételekkel való korlátozásokról.

³⁵ Az elhunytak korábbi személyes adatainak védelmét egyfelől a kegyeleti jog különféle szabályai védik, másfelől figyelembe kell venni azt is, hogy egy elhunyt adata egyúttal egy más személy (például a túlélő házastárs) személyes adata is, amire vonatkozhatnak az adatvédelmi szabályok. (Ez a kérdés ismét felveti a kapcsolatba hozhatóság problémáját.)

helyéről, életviszonyairól. A második típusú archívum látogatóit inkább az érdekli, hogy ki mit állított egy helyzetben, mintsem az, hogy az állítás igaz volt-e vagy sem (az állítás valóságtartalmát más dokumentumokkal való összefüggésben, vagy más forrásból ítélheti meg). A szerző intézménye, az OSA Archivum³⁶ előszeretettel hivatkozik ironikusan hidegháború- és kommunizmus-gyűjteményére mint a „hazugságok archívumára”: nem azt tartja feladatának, hogy bizonyítsa vagy cáfolja a dokumentumok igazságtartalmát, hanem hogy biztosítsa annak megismerhetőségét, hogy a két világrendszer képviselői mit állítottak egymásról a vasfüggönnyel kettéosztott világban. Bár a két alapfunkció egymással keveredhet is (az adminisztratív archívumok dokumentumainak is van történeti értéke, és a történeti archívumok dokumentumainak is lehet jogbiztosító ereje), az első típusú archívumokban az adattörléshez való jog érvényesítése azért nem valószínű, mert törvényi felhatalmazás alapján működnek, a második típusú archívumokban pedig azért igen korlátozott, mert a dokumentumok integritását az archívum nem teheti tönkre, például egy név törlésével, vagy egy fotó retusálásával.

Az alábbiakban három esetet ismertetünk röviden az OSA Archivum gyakorlatából,³⁷ egy olyan intézményéből, amely a közelmúlt történetének dokumentumait gyűjti, így állományának jelentős részében élő személyekre vonatkozó adatokat tartalmazó dokumentumok találhatóak.³⁸

Az első esetben egy volt kommunista ország polgára kereste meg az OSA Archivumot azzal, hogy az OSA honlapján elérhető egyik dokumentumban szerepel az az adat, hogy az érintett személy fiatal korában tiszt volt az akkor kommunista ország egyik katonai alakulatában. Az érintett az adat tényyszerűségét nem vitatta, de követelte, hogy az Archivum törölje ezt a dokumentumot honlapjáról, arra hivatkozva, hogy jelenlegi szomszédai vegzálják őt a múlt rendszerben betöltött funkciója miatt. Ahogy írta, „nagyon aggódok, mert ez egy titkos információ, amelyet biztonsági okokból nem szabad nyilvánosságra hozni”. Az OSA válaszában kifejtette, hogy a szóban forgó dokumentum a Szabad Európa Rádió/Szabadság Rádió háttérjelentéseinek egyik számában található, amely kiadvány kezdetől fogva nyilvános volt, és amely az OSA Archivumban papír formátumban is kutatható. Ezért ez a dokumentum nem tekinthető titkosnak, és az OSA nem látja értelmét levenni a honlapjáról, sem pedig megváltoztatni annak tartalmát. Az érvelés lényege tehát az volt, hogy a kérdéses dokumentumot korábban már jogszerűen nyilvánosságra hozták.

A második esetben egy közép-ázsiai ország polgára fordult az OSA Archivumhoz azzal, hogy évekkel ezelőtt egy nyugati liberális szellemű alapítványtól kapott támogatást, és ez a tény közvetett információk alapján, internetes kereséssel, az OSA honlapján keresztül megismerhető. Kérte, hogy az OSA tegye ezt az adatot elérhetetlenné, mert a jelenlegi politikai helyzetben pusztán a korábbi támogatás ténye is veszélyt jelent számára. Noha feltelezhető, hogy a támogatás tényének és a támogatottak nevének nyilvánosságra hozata-

³⁶ Open Society Archives at Central European University, magyarul: a Közép-európai Egyetem Nyílt Társadalom Archívuma, <http://www.osaarchivum.org>

³⁷ Figyelemre méltó, hogy mindhárom eset kiváló körülményei internetes keresés eredményéből adódtak, s ez is rámutat a korszerű információs technológiának az információs jogok érvényesíthetőségére gyakorolt hatására.

³⁸ Az esetek dokumentációja az OSA Archivum belső nyilvántartásában megtalálható. Bemutatásukkal azonban nem az érintett személyek kilétét és az esetek pontos körülményeit kívánjuk nyilvánosságra hozni, hanem általános tanulságaikat, s ezért az eseteket személyazonosításra alkalmatlan formában közöljük.

la – a támogatási rendszer átláthatóvá tétele céljából – annak idején a támogatási feltételek részét képezte, az OSA méltányolta az érintett sajátos helyzetét, és ugyan az adatot nem törölte, de gondoskodott arról, hogy az internetes kereséssel ne legyen elérhető. Ebben az esetben tehát az Archívum jogi kötelezettség nélkül – az adat törlését elkerülve – méltányolta az érintett kérését.

A harmadik eset alanya egy politikai ügyekben is érintett nagyvállalkozó, aki az Archívum online elérhető dokumentumai között talált egy elemző összefoglalót (Analytical Brief) az Open Media Research Institute (OMRI) iratanyagából,³⁹ amely megítélése szerint „tele van hamis állításokkal, tönkreteszi a hírnevemet, és jelentős kárt okoz számomra”. Ezért azt követelte az OSA Archívumtól, hogy az a rá vonatkozó „téves és félrevezető” adatokat haladéktalanul korrigálja a panaszos által felsorolt indokok alapján. Válaszában az OSA kifejtette, hogy az OSA egy történeti archívum – még ha tevékenysége fókuszában a közelmúlt dokumentumainak őrzése is áll –, vagyis nem egy igazgatási levéltár, ahová az érintettek korábbi tevékenységükre vagy tulajdonukra vonatkozóan igazolásért fordulhatnak, illetve az ott szereplő adataikat megfelelő feltételek fennállása esetén módosíthatják. Az OSA Archívum feladata, hogy a birtokában lévő dokumentumok integritását megőrizze, azokat feldolgozza és kutathatóvá tegye, de nem feladata, hogy a dokumentumokban szereplő adatok valóságtartalmát ellenőrizze, vagy azokért felelősséget vállaljon. A kifogásolt dokumentum, amely most már digitalizált formában is kutatható, az OMRI tevékenységét dokumentálja, függetlenül a dokumentumban szereplő adatok valóságtartalmától vagy esetleges kifogásolhatóságától. Ebben az esetben tehát az Archívum a helyesbítési kérést a fenti indokokkal elutasította.

Úgy tűnik tehát, hogy az RTBF nem is alapvetően új jog, és az archívumok eddig is képesek voltak megoldani a felvetődő egyedi problémákat az iratokban szereplő személyes adatok vonatkozásában. A már korábban jogszerűen nyilvánosságra hozott adatok és a történeti célok a rendlettervezetben is az adattörléshez való jog kivételeit képezik. Akkor végül is mi az új elem az RTBF tervezett rendelkezéseiben? A szigorúbb végrehajtási szabályokon kívül⁴⁰ az adattörléssel kapcsolatban tulajdonképpen az egyetlen újdonság az, hogy ha az adatkezelő korábban nyilvánosságra hozta azokat a személyes adatokat, amelyeket most törölnie kell, akkor kötelessége értesíteni azokat a további adatkezelőket, akik szintén kezelik a törlendő adatokat, és közölnie kell velük, hogy az alany kéri az adatainak, valamint azok minden másolatának és minden linkjének a törlését.⁴¹ Ez a rendelkezés ebben a formában parttalan kötelezettségeket róhatna az adatkezelőkre (noha hangsúlyozzuk, hogy célja nem az archívumi intézmények adatkezelésének szabályozása), ezért a rendlettervezet 2013. májusi szövegváltozata már úgy szól, hogy az adatkezelő „a rendelkezésre álló technológiát és a költségeket figyelembe véve ésszerű lépéseket és technikai intézkedéseket tesz”, hogy értesítse a többi érintett adatkezelőt. Egyébként ez az értesítési kötelezettségre vonatkozó szabály sem ismeretlen az adatvédelmi jogban, csak most általános kötelezettséggé lépett elő.

³⁹ <http://osaarchivum.org/db/fa/205.htm>

⁴⁰ Lásd például a fenti 23. lábjegyzetet.

⁴¹ Article 17 (2a)

Tanulságok és javaslatok

Láttuk, hogy a minden rögzített információ digitális formában, időhatár nélkül történő megőrzése és bárhol, bármikor való hozzáférhetősége felé törekvő globális archívumi paradigma víziója szempontjából az adattörléshez való jog az ideális elképzelést megzavaró elemnek tekinthető. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy az RTBF voltaképpen nem új jog, a levéltárak reakciói inkább emocionálisak, és az új európai adatvédelmi rendelettervezetben számos, az archívumokra vonatkoztatható kivétel található. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az archívumi gyakorlatban egyáltalán nem lehetnek az adattörléshez való jog alkalmazásából adódó súrlódások, egyedi esetek, de az archívumi intézmények jelentős körére nézve az RTBF hatályba lépése nem jelent alapvető változást.

Az adminisztratív típusú levéltárak esetében várhatóan azért nem lesz jellemző az adattörléshez való jog alkalmazása, mert törvényi felhatalmazások határozzák meg működésüket, és amennyiben nem terjeszkednek túl ezeken, az adatkezeléseik jogalapja várhatóan rendben lesz a jövőben is. A történeti típusú levéltárak pedig olyan intézmények, amelyeknek fő tevékenysége a történelmi, statisztikai és tudományos célú adatkezelés, és ezekre az adatkezelésekre a rendelettervezet egy egész sor kivételt határoz meg az RTBF vonatkozásában.

Természetesen a történelmi, statisztikai és tudományos célú adatkezelés kivételes helyzetét az archívumi intézmények közül csak a történeti archívumok, illetve a kurrens személyes adatokat tartalmazó, kutatási célú adatbázisok (például orvosi vagy társadalomkutatási adatbázisok) élvezhetik. Azok az eleve elektronikus formában keletkezett adatokat tartalmazó adattárak, adattárházak, amelyek kurrens és fél-kurrens személyes adatokat tartalmaznak, és jellemzően folyamatosan bővülő adattartalommal képezik az alapját üzleti vagy más tevékenységeknek, nem tekinthetők archívumi intézményeknek az európai terminológia szerint, és tevékenységük nem tekinthető történelmi, statisztikai vagy tudományos célú adatkezelésnek. Az ilyen adattárak működtetői általában azzal érvelnek, hogy a kapcsolatba hozhatóság fentebb kifejtett kritériumai alapján az általuk kezelt adatok anonimizáltak, tehát rájuk ezért nem vonatkoznak az adatvédelmi szabályok. (Ezt az álláspontot az Európai Unió illetékes szakmai szervezetei cáfolják.)

Sajátos kategóriát képeznek azok az „archívumok” – elnevezésüktől függetlenül –, amelyek az interneten elérhető információkat kívánják megőrizni a későbbi felhasználók számára. A korábban említett Internet Archive ugyan valóban „történelmi” archívum abban az értelemben, hogy az interneten elérhető weboldalak állapotát rögzíti időközönként, a teljességre törekedve, de léte nem csupán statisztikai vagy tudományos célt szolgál.⁴² Wayback Machine szolgáltatásán keresztül az adatok – köztük személyes adatok – számos más célra is felhasználhatók, köztük adminisztratív vagy üzleti célra is, ennek alapján tehát az Internet Archive nem élvezhetné a történelmi, statisztikai vagy tudományos célú adatkezeléseknek kijáró kivételeket az adattörléshez való jog érvényesítésével járó kötelezettségek alól.

⁴² Hasonló feladatra vállalkozik kisebb léptékben a Bajor Állami Könyvtár is, amely – más elektronikus tartalmak hosszú távú archiválása mellett – a tudományos értékűnek ítélt internetes honlapok megőrzését és hosszú távú elérhetőségét kívánja biztosítani, a Leibniz Szuperszámítógép Központ közreműködésével, lásd http://www.babs-muenchen.de/index.html?c=workflows_web_faq&l=en

Mit tehetnek ebben a helyzetben az archívumok az új európai adatvédelmi rendelet hatálya lépése előtt (a lobbizáson kívül)?

Először is tisztázniuk kell adatkezeléseik jogalapját, valamint az adatkezeléseik célját, és azt, hogy ezek az alapvető adatkezelési jellemzők az új szabályozás rendelkezései alapján milyen kategóriába sorolhatók a személyes adatok kezelése szempontjából. Tisztázniuk kell, hogy állományukban hol fordulnak elő személyes adatok, és nemcsak a nevekre kell itt gondolniuk. Tudatában kell lenniük a kapcsolatba hozhatóság értelmezési lehetőségeinek és az archívumi gyakorlatban való alkalmazhatóságának.⁴³ Ezt a tisztázó, „tényfeltáró” munkát elsősorban saját maguk számára kell elvégezniük, de eredménye nyilvánvalóan befolyásolja majd az adatalanyokkal és az adatvédelmi hatóságokkal való kapcsolatukat is.

A személyes adatokat (kezelésük jogalapja, az adatok szenzitivitása stb. szerint) kategorizálniuk kell, és ha úgy ítélik meg, hogy nem kizárható az adattörlési jog rendszeres érvényesítése az érintett adatalanyok részéről, akkor érdemes megfontolniuk a személyes adatokat tartalmazó dokumentumok címkézését a kategóriáknak megfelelően, a címkézés eredményét pedig célszerű a belső nyilvántartásukban is jelölniük. A címkézést legkönnyebben a digitális formában őrzött dokumentumok esetében lehet végrehajtani, de papír alapú vagy más fizikai formátumú dokumentumoknál is megvalósítható.⁴⁴ Segítségével a levéltárosok könnyebben tudnak döntést hozni egyedi adatvédelmi kérdésekben.

Ha pedig egyes adatok esetében akár az érintett adatalanyok, akár az adatvédelmi hatóság az adattörlési jog alkalmazását követelik, kifejezett ellenkező értelmű, kötelezően alkalmazandó jogszabályi rendelkezés vagy bírói ítélet hiányában azt tanácsoljuk az archívumoknak, hogy a kérdéses adatot ne töröljék, vagyis a maradandó értéket képviselő dokumentumot ne anonimizálják helyreállíthatatlanul, csupán tegyék elérhetetlenné a kutatók számára. Az idő múlásával ugyanis a jelenlegi személyes adatok történeti adatká válnak, akár az érintettek elhalálózásával, akár a levéltári törvényekben meghatározott időhatárok leteltével, és akkor majd visszatérhetnek a nyilvánosan elérhető adatok közé.

Ugyanez tanácsolható az Internet Archive típusú digitális archívumoknak is: teljesen életszerűtlen lenne az, hogy a Web állapotáról történeti pillanatképeket rögzítő archívum egyedi adatokat töröljön, hiszen e tekintetben történeti archívumnak tekinthető, amelynek feladata az általa őrzött anyag integritásának biztosítása. Ilyen esetekben – hasonlóképpen a digitális adattárolás világában közismert „archív mentések” gyakorlatához – a törlést nem az archív adattartalom integritásának megváltoztatásával kell elvégezni, hanem akkor, ha valami miatt az archív mentésből kell helyreállítani a kurrens adatállományt. A hálózati hozzáférés világában amúgy sem lehet kitörölni az elfelejtendő személyes adatokat arról a számos pendrive-ról, winchesterről vagy más hordozóról, ahová kimásolhatták

⁴³ Anglia, Wales és az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltára kifejti az Európai Bizottsággal folytatott konzultációjában (European Commission, 2011): reméli, hogy a személyes adat definíciójának újragondolása világosabbá teszi majd az adatkezelők és az adatalanyok helyzetét. Ez a tisztázás azonban várhatóan nem az adatvédelmi rendelet feladata lesz, hanem a részletszabályokat kifejítő uniós jogszabályoké.

⁴⁴ Például különböző színű öntapadás címkék felragasztása a levéltári dobozokra vagy folderekre. Ennek alkalmazása még abban az esetben is célszerű, ha a levéltárosoknak nincs idejük a teljes, személyes adatokat tartalmazó levéltári állomány újbóli, dokumentum- vagy adatszintű átnézésére, csupán azt jelölik, hogy a kérdéses doboz vagy folder egyáltalán *tartalmazhat* adatvédelmi szempontból érzékeny dokumentumot – ez önmagában is orientálhatja a levéltárhasználókat kiszolgáló archivista munkáját.

azokat, mint ahogy az adatokat korábban megismerő emberek emlékezetéből sem. A „jog ahhoz, hogy elfelejtsenek” ezekben az esetekben tehát nem az adatok törlését, hanem az újabb közönség hozzáféréseinek megakadályozását jelenti.

Utószó

E tanulmány írásának idején a szakmai fórumok és a különféle sajtótermékek szenzációként tálalják a Snowden-ügy kapcsán nyilvánosságra került információkat az Egyesült Államok nemzetbiztonsági hivatala által irányított megfigyelési hálózatról, amelyben – nagy szolgáltatókkal együttműködve – tömegesen hallgatják le magánszemélyek internetes és mobilkommunikációját. A lehallgatások ténye és törvényellenessége keveseknek okozhatott meglepetést – a sokkot inkább a lehallgatások tömegességével, és a mobil- és internet-szolgáltatók együttműködésével való szembesülés jelenthette.

Ez az ügy ismét felhívja a figyelmet arra, hogy az RTBF érvényesíthetőségének előfeltétele, hogy az emberek egyáltalán tudatában legyenek annak, hogy ki, milyen célból, milyen adataikat kezeli – azaz gyűjti, elemzi és felhasználja – és azok törlését hol követelhetik. Ellenkező esetben hiába lesz jogunk ahhoz, hogy elfelejtsenek és töröljenek, ennek gyakorlati érvényesíthetőségétől egyre messzebb kerülünk.

Irodalom

- Article 29 Working Party (2007): Opinion No. 4/2007 on the concept of personal data – WP 136. http://ec.europa.eu/justice/policies/privacy/docs/wpdocs/2007/wp136_en.pdf
- Association of French Archivists (2013): „The European Parliament: Adjourn the adoption of the regulation about personal data”. <https://www.change.org/petitions/the-european-parliament-adjourn-the-adoption-of-the-regulation-about-personal-data>
- Bell, Graham and Gemmel, Jim (2007): A Digital Life. *Scientific American*, March 2007.
- Bush, Vannevar (1945): As We May Think. *The Atlantic Monthly*, July 1945: 101–108.
- Cook, Terry (1997): What is Past Is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift. *Archivaria*, 43 (Spring). <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/archivaria/article/viewFile/12175/13184>
- Council of Europe (2000): Recommendation No. R (2000) 13 on a European policy on access to archives. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=366245>
- European Commission (1995): Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. Luxemburg, 24 October 1995. *Official Journal L 281*, 23/11/1995, pp. 0031–0050. Magyarul lásd <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:HU:NOT>
- European Commission (2011): European Commission consultation on the Commission’s comprehensive approach on data protection in the European Union (COM(2010) 609 final) – response from The National Archives of England, Wales and the United Kingdom, 12 January 2011. http://ec.europa.eu/justice/news/consulting_public/0006/contributions/public_authorities/natarchives_uk_en.pdf
- European Commission (2012): Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on

- the free movement of such data (General Data Protection Regulation). Brussels, 25.1.2012, COM(2012) 11 final. http://ec.europa.eu/justice/data-protection/document/review2012/com_2012_11_en.pdf
- European Commission (2013): Addendum to Note, Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation). Brussels, 31 May 2013. <http://www.huntonprivacyblog.com/wp-content/uploads/2013/06/st10227-ad01.en13.pdf>
- German Federal Constitutional Court (1983): BVerfGE 65, 1 – Volkszählung Urteil des Ersten Senats vom 15 Dezember 1983 auf die mündliche Verhandlung vom 18. und 19. Oktober 1983 – 1 BvR 209, 269, 362, 420, 440, 484/83 in den Verfahren über die Verfassungsbeschwerden.
- Gilliland-Swetland, Anne J. (2000): Enduring Paradigm, New Opportunities: The Value of the Archival Perspective in the Digital Environment. Washington, D.C., Council on Library and Information Resources. <http://www.clir.org/pubs/reports/pub89/pub89.pdf>
- Hofman, Hans (1998): Lost in Cyberspace – Where is the Record?: In: *The Concept of Record. Report from the Second Stockholm Conference on Archival Science and the Concept of Record*, 30-31 May 1996, Riksarkivet, Sweden.
- International Council on Archives (2003): *Guidelines on Appraisal*. <http://www.ica.org/11274/tool-kits-guides-manuals-and-guidelines/draft-manual-on-appraisal.html>
- Kecskemeti, Charles and Székely, Ivan (eds.) (2005): *Access to archives. A handbook of guidelines for implementation of Recommendation No. R (2000) 13 on a European policy on access to archives*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Mayer-Schönberger, Viktor (2009): *Delete. The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton University Press.
- Pariser, Eli, (2011): *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Press.
- Pearce-Moses, Richard (2005): *A Glossary of Archival & Records Terminology*. Chicago, Society of American Archivists.
- Ridener, John (2009): *From Polders to Postmodernism: A Concise History of Archival Theory*. Litwin Books.
- Schellenberg, Theodore R. (1956): The Appraisal of Modern Public Records. *National Archives Bulletin* 8, Washington, D.C., National Archives and Records Service.
- Székely Iván (2007): A négy archívumi világgép. *Információs Társadalom*, VII. évf. 3. szám, 15–46.
- Székely Iván (2008): Az elektronikus adatállományok közép- és hosszú távú archiválása. In: Dömölki, B. et al (szerk.): *Égen-földön informatika – az információs társadalom technológiai tévölatai*. Typotex, Budapest, 461–483.
- Székely Iván (2010): A felejtés joga. In: *A személyiség burkai. Írások, tanulmányok a 60 éves Majtényi László tiszteletére*. Eötvös Károly Intézet, Budapest, 257–274.
- Wells, Herbert George (1938): *World Brain*. Meuthuen & Co. Ltd.

E tanulmány gondolatmenetét követi a szerző “The right to be forgotten and the new archival paradigm” című írásában; megjelenik a *The Ethics of Memory in a Digital Age: Interrogating the Right to be Forgotten* c. kötetben (Palgrave, 2014 – előkészületben)”

Dr. Székely Iván társadalmi informatikus, az adatvédelem és az információs szabadság multidiszciplináris területeinek nemzetközileg ismert szakértője, az OSA Archívum főtanácsadója és a BME docense. Több nemzetközi kutatócsoport és több nem kormányzati szervezet tanácsadó bizottságának tagja. Kutatói érdeklődése és publikációi az információs autonómia, a nyilvánosság és titkosság, az emlékezés és felejtés, a magánélet, az identitás és az archivisztika területeire irányulnak.

Pintér Róbert

Yes, we (s)can – főbb szereplők és nézőpontok a Snowden-ügyben

Bevezetés

Bebizonyosodott, hogy amit sejtettünk, az maga a valóság. Az Egyesült Államok módszeresen és rendszeresen megfigyeli az embereket az interneten és a telekommunikációs hálózatokon. Nem csak célzottan, megalapozott gyanú esetén, bírói engedély birtokában vagy terrorizmust feltételezve teszi ezt, betartva a saját maga által hozott, publikusan elérhető jogszabályokat, hanem információkat előzetes gyanú nélkül összegyűjtve, azokat elemezve, hátha találnak „valamit”, illetve eltárolva, hátha később jó lesz még az valamire. Mindez a jogvédők – és az ügyek kiszivárogtatója, Edward Snowden – szerint alkotmányellenes, mivel sérti az emberek szólásszabadsághoz és magánszférához való jogát, valamint sérti az előzetes ok nélküli házkutatás tilalmát, amelyeket az amerikai alkotmány első és negyedik kiegészítése garantál.

A Snowden-ügy megosztja a különböző szereplőket, akik eltérően ítélik meg a történetet – sőt, már abban is nézeteltérések vannak, hogy egyáltalán mi is történt (hazaárulás, az évszázad leleplezése vagy egy örült ámokfutása) és mi folyik az NSA által létrehozott rendszerekben (jogszerű információgyűjtés vagy visszaélés az adatokkal és a technológiai lehetőségekkel). Tanulságos, hogy melyik érintett mit gondol az ügyről, ezért az alábbiakban bemutatom, hogy az elérhető anyagok – elsősorban újságcikkek – alapján a főbb szereplőknek feltehetően mi az álláspontja a történetben.

Snowden: az embereknek tudnia kell róla

Az ügy kiindulópontja Edward Snowden, akinek a nevét ma már mindenhol ismerik a világon, ő volt az, aki kiszivárogtatta, hogy az Egyesült Államok olyan informatikai rendszereket épített ki, amelyek segítségével a korábbiaknál sokkal nagyobb mértékben válik megfigyelhetővé az emberek elektronikus kommunikációja és tevékenysége. Snowden tettét azzal indokolta, hogy az NSA által működtetett rendszerek létéről és működéséről tudniuk kell az embereknek (public) és nekik maguknak kell megítélniük, hogy elfogadható-e, igazolható-e azok létezése: „informálni kell az embereket, hogy

mit tesznek a nevükben és mit tesznek ellenük”¹ (Greenwald et. al, 2013; saját fordítás). Nem azoknak kell ugyanis egy ilyen rendszer létezését megítélniük, akik jól felfogott üzleti érdekből az adófizetők pénzén titokban üzemeltetik azt.

Majdnem biztos, hogy Snowden egy életre eldobta magától a nyugodt, kispolgári életet és annak jövőbeli lehetőségét, amikor elhagyta kényelmes, évi 200 ezer dolláros állását és lakását Hawaiiin. Jobb esetben is legalább az önkéntes száműzetés és a bujkálás lesz a jutalma, miközben a feje felett mindvégig ott lóg egy, akár életfogytiglani börtönbüntetéssel záródó büntetőper, ha úgy dönt, hogy mégis hazatér.² Vajon kinek volna bátorsága hasonló helyzetben utána csinálni mindezt?

Snowden saját önképe szerint olyan hazafi, aki akár saját kormányával szemben is hajlandó fellépni, életének kockáztatása árán is, hogy megvédje az ország alkotmányos berendezkedését és értékeit. Ugyanakkor tisztában van vele, hogy amit tett, az csupán a kiindulópont, és megítélése nem feltétlenül csak a saját értékrendjén alapul majd, mint ahogy a következmények is jóval túlmutatnak személyén. Innen nézve Snowden áldozatvállalása akkor érte meg, ha a kikerült információk hatására történik valami, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Ha az Egyesült Államoknak el kell számolnia a saját állampolgárai, a média, a vállalkozások... és szövetségesei felé. Ha ez nem történik meg, akkor Snowden feleslegesen vállalta a kockázatot, és dobta sutba kényelmes életét.

Nem biztos tehát, hogy Snowden „győz”, tehát érdemi változás történik a megfigyelés jelenlegi gyakorlata terén. Ez esetben is igaza lehet viszont Snowdennek – morális értelemben vett győzelme tehát szerintem megkérdőjelezhetetlen –, hogy most még talán utoljára van lehetőség visszaszerezni a kontrollt a technológia által lehetővé tett totális ellenőrzés fejünk fölött kiépülő rendszere felett. Később erre ugyanis egyre kevesebb a valószínűség és a lehetőség, miközben a technológiai lehetőségek csábítása túl erős a nemzetbiztonságot kiemelten kezelő állam számára.

Média: több mint botrány!

A média számára a botrány megélhetést jelent, minél jobban érdekli valami az olvasókat, annál több lapot (interneten megjelenést, televízióban nézettséget stb.) lehet vele eladni, ami növeli a bevételeket, és az alkalmazottak megélhetésén túl extraprofit hoz juttatja a tulajdonosokat is. A kérdés ebben az esetben az, hogy vajon nagyobbra fújta-e a média a Snowden-ügyet, mint amekkora az valójában – több figyelmet szentelt-e neki, mint kellett volna, csupán azért, hogy azzal a saját hasznát növelje? Ennek megítélése elég nehéz, feltehetően nem is lehetséges időben ilyen közel az ügy kirobbanásához objektíven értékítélet mondani. Viszont azok, akik pénzéhes, szenzációhajász firká-

¹ „to inform the public as to that which is done in their name and that which is done against them”. Greenwald et. al, 2013

² Snowden pontosan tisztában volt azzal, hogy súlyos következménye lesz döntésének életére, az újságíróknak ezt mondta a kiszivárogtatás előtt: „Megértem, hogy szenvedni fogok a tettemért, és hogy ennek az információnak az emberekhez való visszajutása jelzi a végzetem.” („I understand that I will be made to suffer for my actions, and that the return of this information to the public marks my end.” Gellman, 2013; saját fordítás).

szoknak próbálják beállítani az ügy kiobbantóit, kétségtelenül tévednek, ugyanis a fő motivációt nem ez jelentette és jelenti. Nem a bulvármédia logikája működteti az ügyet (legalábbis a kiszivárogtatáshoz közeli szinten), sokkal inkább igaz az, hogy a média a kontroll szerepét játssza, és negyedik hatalmi ágként tűnik fel a történetben. Erre apellált egyébként Snowden is, amikor a sajtóhoz fordult. Nem véletlen, hogy a *The Washington Post* és a *The Guardian* választotta a kiszivárogtatás partnerének. Ezek azok a lapok, amelyek korábbi kiállításukkal hasonló ügyekben, illetve globális médiajelenlétükkel erre a legalkalmasabbnak tűntek.

Snowden választásának helyességét igazolja, hogy a *The Guardian* az sem tántorította el, amikor angol hivatalnokok 2013 augusztusában egy házkutatás keretében elpusztították a lap merevlemezeit annak érdekében, hogy leállítsák a szivárogtatást (állítólag egy, a házkutatást végző hivatalnok ezt a következő szavakkal kommentálta: „Kiszórákkoztatók magatokat. Most már vissza akarjuk kapni a cuccot.”³ Newton, 2013; saját fordítás). Ugyanakkor ez sem állította meg a kiszivárogtatást, sőt, Alan Rusbridge, a *The Guardian* szerkesztője 2013 novemberében azt közölte egy parlamenti képviselő előtti meghallgatáson, hogy eladdig mindössze a Snowden által átadott anyag 1%-át tették közzé, és a legrosszabb még hátravan. (BBC, 2013)

A *The Guardian* szerkesztője szerint az ügyben érintett újságírók hazafiak, és üdvözlí a demokráciát, illetve a szabad sajtót. Amikor a meghallgatáson feltették neki a kérdést, hogy szereti-e a hazáját, őszintén meglepődött a kérdésen, majd közölte: azt szereti hazájában, hogy szabad a média, szabadon megvitathatják az ilyen ügyeket és nem egy titkosszolgálat mondja meg, mit írjanak meg az újságok, mint más, nem demokratikus országokban. A lap az ügy kiobbanása óta eltelt fél évben nem látott vagy kapott egyértelmű bizonyítékot arra, hogy a kiszivárogtatás tényleg veszélyeztetné a nemzetbiztonságot, mint ahogy azt előszeretettel hangoztatják az ügy ellenzői – elsősorban ugyanis erre hivatkozva szeretnének véget vetni a Snowden által átadott iratok feldolgozásának és folyamatos közlésének a brit *The Guardiannál*. (BBC, 2013)

Public: kit érdekel? Tényleg, kit?

Botrány! – gondolhatnánk a média beszámolóí alapján. Ha azonban megnézzük az amerikaiak korai reakcióját az ügyről, például a Pew Research kutatása alapján (People Press, 2013), akkor azt láthatjuk, hogy nincs is „ügy”, az emberek többsége támogatja a telefonvonalak lehallgatását a terrorizmus elleni harc eszközeként.⁴ Ezek szerint már jó előre, 9/11 (a 2001. szeptemberi terrortámadások) után „beázta” az amerikai közvélemény a totális megfigyelhetőség lehetőségét, csak az volt igazán kérdés, hogy mikor derül ki, tényleg létezik ilyen rendszer. Az amerikaiak többsége közel egy évtizede elfogadja, hogy a kormány a terrorizmus utáni hajsza érdekében megsértse a magánszfé-

³ „You’ve had your fun. Now we want the stuff back.” Newton, 2013.

⁴ Több lehallgatási ügy is borzolta a kedélyeket Snowden 2013. júniusi színre lépését követően, ez az amerikai telefon lehallgatási ügy volt az első, majd a PRISM rendszerről szólt a második, és az ismert külföldi politikusok lehallgatásáról szóló ügy a harmadik, 2013 októberében. Ezekről később részletesebben is szölok.

ráját. Ezért aztán az sem lehet igazán meglepő, hogy a többség az NSA most kiderült konkrét gyakorlatát is támogatja. A szabadság (freedom) nincs ingyen (free) – igazolják álláspontjukat.

Balról vagy jobbról?

Persze, ha jobban megnézzük az adatokat, akkor azért felfedezhetünk egyfajta politikai igazodást a véleményekben, ami csak elsőre furcsa, valójában teljesen logikus (legalábbis magyar fejjel): a demokrata szavazók a demokrata vezetés alatt fogadják el inkább az állami megfigyelést, a republikánus szavazók pedig a republikánus vezetés alatt. Feltehetően kevésbé érzik úgy, hogy a saját táboruk vezetőitől tartaniuk kellene, és kevésbé feltételezik azt, hogy visszaélnének egy ilyen rendszerrel az általuk választott politikusok. Ugyanez a bizalom már nincs meg akkor, ha ellenzékben vannak, ez esetben több rosszat el tudnak képzelni azokról a vezetőkről és indítékaikról, akikre nem szavaztak, mégis vezetik az országot.

Más felmérések szerint viszont az emberek inkább elítélik az NSA gyakorlatát: „A szavazók ötvenhét százaléka országszerte úgy hiszi, valószínű, hogy az NSA adatait arra fogják használni más kormányzati ügynökségek, hogy a politikai ellenfeleket zaklassák”⁵ (Rasmussen Reports, 2013; saját fordítás). Tehát, bár a terrorizmus elleni harcra elfogadható az emberek számára akár az amerikai állampolgárok megfigyelése is, abban már nem bíznak, hogy ezeket az adatokat másra nem használják fel a későbbiekben a kormányhivatalok.

Hazaáruló vagy vészharang-kongató?

De vajon mit gondolnak az emberek az egész botrány kirobbantójáról, Edward Snowdenről? Az ügy kezdetén annyira kevés volt az információ Snowdenről, hogy még az is természetesnek tűnt, közösségi, vagy egyéb webes aktivitásai alapján próbáljanak meg személyiségprofil rajzolni róla. Az *Ars Technica* oldalain hamar aktív fórumozóként azonosították Snowdent, és több száz fórumbejegyzéséből próbálták összerakni a „profilját”, kitalálni, hogy vajon mi vezethetett el tettéhez. Kevés sikerrel. Az emberek ugyanis nem úgy működnek, hogy egy-egy meghatározó tettük motivációit csak úgy azonosítani lehetne korábbi viselkedésük alapján – a felhasználók és az újságírók viszont pont ilyen szemmel vizslatták Snowden internetes aktivitásait, hátha rábukkannak arra, ami elvezetett döntéséhez (Kuchera, 2013).

Szerintem az igazán izgalmas kérdés azonban az – részben függetlenül Snowden tettétől –, hogy hogyan ítéljük meg Snowdent, vagy még inkább, mit gondolnak róla az amerikaiak: hős, vészharangkongató, disszidens, kém, áruló, vagy hazafi? Snowden megítélésének tekintetében a skála egyik végén feltehetően Daniel Ellsberg áll, aki szerint Snowden nemzeti hős, és több ilyen vészharangkongató állampolgárra volna szükség

⁵ „Fifty-seven percent (57%) of voters nationwide believe it is likely the NSA data will be used by other government agencies to harass political opponents.” (Rasmussen Reports, 2013)

(Ellsberg, 2013). Ellsberg azon kevés ember közé tartozik, aki feltehetően pontosan tudja, mit élhet át most Snowden, ő volt ugyanis az, aki 1971-ben kiszivárogtatta a Pentagon iratokat, amelyért akkor jelentős üldöztetésben volt része. Igaz, ő nem hagyta el az országot. Snowden kevésbé híres sorstársai – akiket szintén kiszivárogtatással vádolnak, vádoltak vagy ítélték el az Egyesült Államokban – egyébként azt tanácsolták Snowdennek, hogy ne is térjen haza, mert nagy valószínűséggel nem volna pártatlan az az eljárás, amelynek a végén ítéletet hoznának az ügyében (Tarabay, 2013). Természetesen lehet elfogultsággal vádolni ezeket az embereket, de elgondolkodtató az álláspontjuk.

A skála másik végén azok állnak – mint például John Bolton, korábbi ENSZ-nagykövett –, akik szerint Snowden áruló és disszidens, akinek nem állt jogában a kiszivárogtatott anyagokat kiadni a médiának, pláne más országoknak (például a neki menedéket nyújtó Kínának és Oroszországnak), illetve elmenekülni a törvények elől (Nesnera, 2013). Az, hogy Snowden a médiának szivárogtatta ki az amerikai titkokat, még rosszabb is, mintha csak egyszerűen kémkedett volna, mert így nem csupán egyetlen kormány szerezhetett tudomást az amerikai titkokról, hanem mind a 190.

Azok, akik hazaárulónak tartják Snowdent, azzal érvelnek, hogy amennyiben bármilyen visszasságról tudomást szerzett, azt feletteseinek kellett volna jelentenie. Ezzel az állásponttal azonban az a probléma, hogy Snowden próbálta a hivatali utat követni, de nem járt sikerrel, sőt arról is tudott, hogy más, javító szándékkal fellepő alkalmazottai a rendszernek hogyan jártak, amikor fel akarták hívni a politikusok vagy a nyilvánosság figyelmét a rendszer hiányosságaira.⁶ Az elmúlt években többen jelezték, köztük magas beosztású NSA alkalmazottak is, hogy gond van az NSA gyakorlatával, szervezeten belüli és politikai (például szenátusi) vonalon azonban ellenállásba ütköztek, és végül gyakorlatilag nem történt semmi, csak azok ellen indítottak eljárást, akik jelezték a problémát. Az érintettek azt mondják, Snowden jól tette, hogy a sajtóhoz fordult, neki sikerült az, ami nekik nem: felhívni a közvélemény figyelmét a történetekre (Eisler–Page, 2013).

NSA: csak egy 20 milliós „programocska”

Az NSA álláspontja viszonylag egyértelmű: az ügyben megismert rendszerek kiépítésében és üzemeltetésében jogszerűen járnak el, a nyilvánosságra került programok működésére pedig szükség van ahhoz, hogy sikerrel folytassák a terrorizmus elleni harcot. Ezen érvelés alapján Snowden komolyan ártott a nemzetbiztonságnak és bűncselekményt követett el, amikor eltulajdonította a becslésük szerint 50–200 ezer darab közötti iratot, és átadta azokat a médiának. Ezért bíróság elé kell állnia és felelnie tetteért.

⁶ Snowden nem véletlenül választotta a kiszivárogtatás médián keresztüli módját a nyomásgyakorlásra. 2012-ben látta a William Binney-ről szóló filmet (Poitras, 2012). Binney veterán NSA alkalmazott, aki a 2000-es évek elején kérte a Védelmi Minisztériumot, hogy vizsgálja ki az NSA háza táján folyó pazarló ügyeket, amelyek egy totális megfigyelő rendszer kiépítésére irányultak. Ez a rendszer Binney szerint jobb, mint ami valaha volt a Stasinak, Gestapónak vagy a KGB-nek (Shorrocks, 2013). Binney nem járt sikerrel, félreállították, és még évekkel később is nyomozást folytatott ellene az FBI. Snowden ezt a sorsot akarta elkerülni.

Ugyanakkor John Kerry, az Egyesült Államok külügyminisztere 2013 őszén már úgy nyilatkozott, hogy az NSA „túl messzire” ment néhány, a megfigyeléssel kapcsolatos akciójával, és ígéretet tett arra, hogy ezt meg fogják állítani (Riechmann, 2013). Ez azonban sokkal inkább tekinthető diplomáciai manővernek amiatt, hogy 2013 októberében kiderült: az NSA vezető beosztású külföldi politikusokat is megfigyelt hosszú években keresztül, mint amilyen például az USA-val szövetséges Németország kancellárja, Angela Merkel.

A Snowden-ügy kezdetén, amikor napfényre került az internetes adatgyűjtést lehetővé tevő PRISM program létezése, az NSA úgy állította be, mintha egy kis költségvetésű programról volna szó, amely mindössze 20 millió dolláros éves költségvetéssel fut (Taylor, 2013). Az NSA szerint Snowden pedig olyan technikus, akinek igazándiból sem a megfelelő tudása, sem a legális lehetősége nem volt meg ahhoz, hogy érdemi adatokhoz férhessen hozzá, ráadásul egy alvállalkozónál dolgozott, nem is volt soha NSA-alkalmazott.

Felmerül persze a kérdés, hogy vajon évi 20 millió dollárból fent lehet-e tartani egy olyan rendszert, ahol csupán egyetlen alvállalkozónál dolgozó egyszerű technikusnak 200 ezer dollár az éves fizetése? Aligha. Elég lehet-e 20 millió dollár arra, hogy ennyi adatot mozgassanak, elemezzenek, tároljanak – hiszen, ha igazak a kiszivárgott anyagok, akkor a PRISM az egyik legszofisztikáltabb Big Data (nagy adat) projekt, amiről eddig tudomásunk van (Gallagher, 2013).

Obama: Yes, we (s)can – a megfigyelést ellenzőből totális támogató

A Snowden-ügy kirobbanása idején, rögtön a kiszivárogtatást követően kiderült, hogy amerikai állampolgárok telefonhívásait rutinszerűen megfigyeli és ellenőrzi az NSA, attól függetlenül, hogy folyik-e ellenük valamilyen vizsgálat terrorizmus gyanújával vagy sem. Az elnöki reakció erre az volt, hogy a terrorizmus valódi veszélyt jelent, és az állampolgároknak meg kell bízniuk a kormányzatban, valamint az eszközeiben, mert olyan belső mechanizmusokat építettek ki, amelyek garantálják, hogy ne sértsenek meg a működés közben semmilyen jogszabályt (mivel azonban a szabályok titkosak, azokat sajnos nem ismerheti meg a nyilvánosság) (New York Times Editorial, 2013).

A bizalomra való apellálás meglehetősen gyenge érvelésnek bizonyult, amit az interneten ekkoriban elterjedt karikatúrák is jól jeleznek:

1. kép
Obama megfigyel (Jordan, 2013)

A feliratok a képen:
Telefonáló férfi: Hé, bébi, mi van rajtad?
Telefonáló nő: Ne akard megtudni!
Obama: Igen, áruld el nekünk!

A fordulat Obama megfigyeléshez való hozzáállásában akkor következett be, amikor azzal kellett szembesülnie, hogy majdani főparancsnokként az ő felelőssége lehet az amerikai állampolgárok védelme – később, amikor elnökké vált, ez tovább erősödött. Az egyik legelső jelentés, amit elnökként bekért, az NSA megfigyelési rendszerével foglalkozott, illetve hogy ez milyen jogszabályi alapokon áll. Obamát megnyugtatta a jelentés,

Obamának 8 pontot esett a népszerűsége 2013 júniusára (45 pontra), és már a társadalom többsége (54%) gondolta úgy, hogy rosszul végzi a munkáját. Elnöksége alatt ez volt a legelső alkalom, hogy a többség negatívan ítélte meg az elnököt. Mindez a lehallgatási botrányon túl egyébként további „ügyeknek” is köszönhető volt, azonban kétségtelenül szerepet játszott benne a lehallgatás is (akiraly, 2013).

Nem kézenfekvő ugyanakkor, hogy hogyan lett Obamából mint demokrata elnökből a megfigyelés és lehallgatás lelkes támogatója (Klaidman, 2013). Obama még mint elnökjelölt támogatta 2008-ban, hogy az NSA lehallgathassa a telefonhívásokat, ugyanakkor jelöltként bírálta a Bush adminisztráció felhatalmazás nélküli lehallgatási programját (Terrorist Surveillance Program, TSP). 2008 júniusában elfogadtak egy új szabályozást, amit kelleetlenül, de Obama is megszavazott. Ez kimondta, hogy a lehallgatások tovább mehetnek, de bírósági jóváhagyással a FISA (Foreign Intelligence Surveillance Act) rendelkezései szerint. Obama ezt úgy kommentálta, hogy „[e]zzel a kompromisszumos szabályozással megmarad a terrorizmus elleni harc fontos eszköze, de véget ér az elnök illegális programja a felhatalmazás nélküli megfigyelésre.” (Klaidman, 2013; saját fordítás)⁷

⁷ „Under this compromise legislation, an important tool in the fight against terrorism will continue, but the president’s illegal program of warrantless surveillance will be over.” (Klaidman, 2013)

és az Obama-adminisztráció elég agresszívan kezdte el használni a rendelkezésre álló eszközöket. Ehhez a Patriot Act 215-ös kiegészítésének elég sajátos értelmezése adta a legális alapot (ez teszi lehetővé, hogy titkos módon adatokat gyűjtsenek vállalatoktól) – szakértők szerint olyasmit is beleértettek ebbe a kiegészítésbe, ami erősen vitatható. Ezzel Obama tulajdonképpen folytatta a Bush-kormányzat gyakorlatát, és legalizálta azt, ami egyúttal azt is jelenti, hogy mindkét politikai oldal elfogadta ezeknek az eszközöknek a széles körű használatát. Nem volt várható tehát, hogy a közeljövőben nagyobb politikai erőnek érdekében álljon megkérdőjelezni a meglévő gyakorlatot. Ám ekkor színre lépett Edward Snowden.

Jogvédők: az alkotmányos jogok sárba tiprása

Snowdent egyelőre az vigasztalhatja, hogy ha az emberek egy jó része ki is áll Obama és a terrorizmus elleni harccal legitimizált megfigyelés rendszere mellett, illetve ha sokan hazaárulónak is tartják őt, a civil szabadságjogokat védelmező szervezetek együttes erővel léptek fel 2013 nyarán (Reitman, 2013), követelve, hogy hagyjanak fel az alkotmányértő gyakorlattal, illetve állítsanak fel vizsgálóbizottságot a történetek kivizsgálására. A kezdeményezéshez egyszerű állampolgárok is csatlakozhatnak a Stopwatching.us oldalon.

A jogvédők szerint az amerikai alkotmánnyal nem összeegyeztethető az a gyakorlat, hogy alapos gyanú és valódi bírói végzés nélkül végezhet az NSA megfigyelést. A Patriot Act 215-ös kiegészítésének gumiszabályként való alkalmazása és titkos, automatikus vagy tömeges bírói végzések kiadása nem elfogadható. A Kongresszus nem adhat felhatalmazást arra, hogy ezzel a megfigyelési gyakorlattal hatályon kívül helyezze az alkotmány negyedik kiegészítését (Ellsberg, 2013).

Kétségtelen, hogy a jogrendszer nem tart lépést a technológia fejlődésével. A 21. század elejére a technológia lehetővé tette azt, hogy hatalmas méretű adatgyűjtés folyjon az egyébként is technológiai hálózatokra terelődő emberi kommunikációról, és az így összegyűjtött adatokat tárolják, rendszerezik, feldolgozzák. Ha a kiszivárgott információk igazak, akkor az NSA különböző fedőnevű programok segítségével a valaha volt legnagyobb Big Data projektet üzemelteti, ahol a nagyobb számítási és tárolási kapacitás egy új minőségi szinten képes kiszolgálni az állam évszázados igényeit, miközben annak szabályozása még a korábbi gyakorlatokra és lehetőségekre épül.

Az Obama-adminisztráció tehát látszólag sikeresen oldotta meg azt a problémát, hogy a tömeges megfigyelést jogszerűen végezzék el, ugyanakkor a Snowden-ügy arra mutat rá, hogy ez egy megkérdőjelezhető eljárás, és sajátos értelmezése a jogszabályoknak. Valójában a Snowden-ügy által felvetett kérdések közül az az egyik legfogósabb – amire muszáj lesz a modern államoknak választ adniuk –, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a jogszabályokat a gyakorlattal, vagyis milyen megfigyelési rendszer és hogyan üzemeltethető hatékonyan az internet korszakában.

Nagy cégek: az nem is úgy volt

A Snowden-ügy kirobbanása idején, 2013 júniusában először a helyi telefontársaságokat hozták hírbe az NSA-vel, mégpedig a telefonhívásokra vonatkozó metaadatok (ki, mikor, kinek telefonált) tömeges átadására derült fény, bár magukhoz a hívások szövegéhez állítólag nem fért hozzá az ügynökség. A metainformációkhoz való hozzáféréssel elsősorban az volt a probléma, hogy az amerikai állampolgárokkal is kapcsolatba hozható, ilyen jellegű tömeges megfigyelésre is alkalmazható az alkotmány negyedik kiegészítése, vagyis hogy alapos előzetes gyanú és bírói végzés nélkül nem lehetne ilyen adatgyűjtést folytatni. Tehát csak célzottan és nem tömegesen szabadna ilyen vizsgálatokat végezni. Az NSA azzal védekezett, hogy a Patriot Act fentebb említett 215-ös kiegészítése erre jogalapot ad, és egy titkos eljárás segítségével biztosítják, hogy ne sérüljenek meg az állampolgárok jogai. Fentebb láttuk ugyanakkor, hogy ez az érvelés erősen megkérdőjelezhető.

Miközben ez az első ügy sem tisztázódott megnyugtatóan, máris napvilágot látott a következő ügy, amelyben az NSA PRISM programjáról rántották le a leplet. Ezek szerint egy titkos program keretében az internet legnagyobb amerikai cégei működtek együtt az NSA-vel egy kétes megalapozottságú megfigyelési rendszer kiépítésében és működtetésében. A cégek azonban mindent tagadtak. Az ügyben érintett nagy cégek (például a Facebook, a Google vagy a Microsoft) egyúttal jelezték, hogy szeretnék transzparenssé tenni, milyen esetben és hogyan működnek együtt a hatóságokkal, hogy tisztázzák magukat. E nélkül ugyanis nem egyértelmű, hogy a cégek milyen mértékben működnek együtt önként az NSA-vel, és milyen mértékben áldozatai az NSA tüzelveinek.

Ezen ügy kapcsán felmerült, hogy a felhasználók eleve mindent kipoztolnak magukról és maguktól a Facebookra, így aztán nincs is miért tartaniuk az NSA-tól. Ha jobban belegondolunk, akkor ez az érv erősen sántít, van, aki egyáltalán nem regisztrál közösségi oldalakra; van, aki pedig regisztrál ugyan, de nem tesz ki magáról személyes tartalmat. Az az állítás is megkérdőjelezhető, hogy aki a Google különböző szolgáltatásait használja, tisztában van vele, hogy adatait összekapcsolják, és a cég szinte mindent tud róla, például hogy mi érdeklődik (google search), hogy mit kommunikál e-mailen (gmail), hogy mit kommunikál telefonon (főleg, ha a világ legelterjedtebb okostelefonos rendszerét, az androidot használja), hogy merre jár (Google Maps) és mikor, hol vannak ütemezett találkozói (Google Calendar) – hogy csak a leglényegesebb szolgáltatásokat emeljük ki. Ez mind igaz, csak hogy a felhasználók a Google esetében egy cégnek adnak felhatalmazást arra, hogy ezeket az adatokat lássa és összekapcsolja – arra viszont nincs a cégnek felhatalmazása, hogy ezeket az adatokat „csak úgy” megossza az amerikai vagy bármely más ország hatóságaival.

A PRISM-ügy pikantériája, hogy a Huawei 2013 végén kivonult az amerikai piacról, mert a céget a kínaiak „trójai falovának” tartják az országban az otthoni katonai kapcsolatai miatt, olyan biztonsági kockázatnak, amit nem lehet felvállalni. Könnyen hasonló helyzetbe kerülhetnek a nagy amerikai cégek is. A Snowden-ügy első hatásai

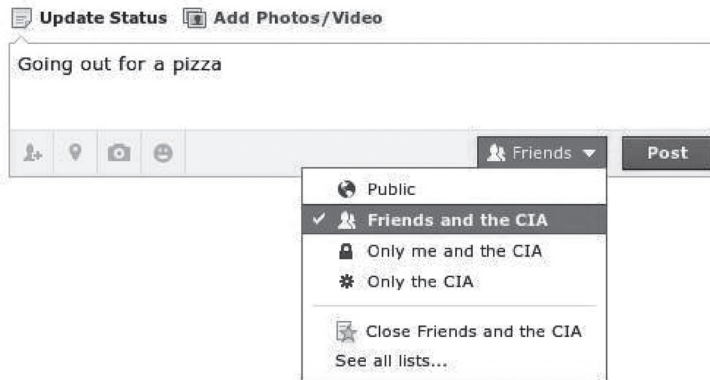
már látszanak az amerikai cégek teljesítményén, például a Cisco bejelentette, hogy váratlanul rosszabbul alakultak a 2013. évi bevételei, és a jövő év sem ígérkezik olyan rózsásnak, miután a nem amerikai kormányzati megrendelők egy része bizalmatlan a cég kommunikációs és hálózati termékeivel kapcsolatban.

Mérges szövetségesek, kritikus Európa

A fentebb említett két ügyön kívül – tömeges telefonos lehallgatás és PRISM – a Snowdenhez köthető kiszivárogtatások közül egy további vetett még igazán nagy nemzetközi hullámokat, a fentebb már említett, magas beosztású politikusok lehallgatása világszerte. Ezek szerint az NSA kémkedett legfőbb szövetségesei után, többek között német, francia, angol és spanyol politikusok szerepeltek a lehallgatott vezetők között. Összesen több mint 40 országot érintett a gyakorlat, ami kitudódása után erősen hatással volt az amerikai diplomáciai kapcsolatokra (Roberts – Lewis, 2013).

Megfigyelték a legmagasabb szintű politikusokat is, például Angela Merkelt, Németország vezetőjét, már jóval azelőtt, hogy megválasztották volna kancellárnak 2005-ben. Az NSA 2013 októberében ismerte el, hogy Merkelt 2002-től figyelték meg (Rawlinson, 2013). Az Európai Unió már ezt megelőzően is követelte az Egyesült Államoktól, hogy tegye közzé az európai polgárokkal kapcsolatba hozható megfigyelési tevékenységét, viszont ez az eset vezetett el ahhoz, hogy az Európai Parlament vizsgálatot indítson, amelyen videófelvételről nyilatkozatot tesz maga Edward Snowden is 2013 végén (Oltermann, 2013).

Európa bizalma azonban már e nélkül is megingott tengerentúli szövetségesében, Svédországban például 2013 júniusában az adatvédelmi hivatal úgy döntött, hogy a közszolgáltatások számára megtiltja a Google Apps szolgáltatások használatát, mint amilyen a Google naptár vagy a levelezés. Az indoklásban az állt, hogy a Google szolgáltatásai kapcsán nem egyértelmű, hogy az adatokat hogyan kezelik, milyen adatbányász módszereket alkalmaznak, és a bevont alvállalkozók pontosan mihez férnek hozzá (Davies, 2013). A döntésnek ugyan nincs közvetlen kapcsolata a Snowden-üggyel, a júniusi időzítés azonban arra utal, hogy a PRISM-botrány kipattanása egyáltalán nem segített a Google-nak a bizalom építésében.

2. kép

Végre: elérhetőek az új privátszféra-beállítások (Amin, 2013)

Feliratok a képen: „Elmegyek pizzáért.” Beállítások, hogy ki láthatja a bejegyzést:

„Nyilvános”

„Barátok és CIA”

„Csak én és a CIA”

„Csak a CIA”

Kedvencek között: „Közeli barátok és a CIA”

Az én nézőpontomból

Megnézve az első *Guardian*-cikkekét⁸ és a Snowdent, mint szivárogtatót leleplező, 12 perces videót (Poitras–Greenwald, 2013), majd átnézve az itt is hivatkozott sok cikket és átbogarászva néhány fórum bejegyzéseit, a magam részéről azt gondolom, hogy az emberek (az emberi kommunikáció) mind szélesebb körű, nem indokolt megfigyelése zajlik Amerikában. Amiben új a kialakult gyakorlat, hogy miközben 200 év alatt az volt a logika, hogy ha gyanús, engedélyt kérünk – ha megkapjuk, megfigyeljük, ahogy tudjuk, tehát konkrét személyek megfigyelése folyt, de csak azután, hogy azok gyanússá váltak; most adatgyűjtés (nem konkrét személyekről, hanem úgy általában) folyik, még azelőtt, hogy bárki gyanússá válna, így:

1. ha gyanússá válik valaki, akkor visszakereshető, hogy mit csinált még azelőtt, hogy gyanússá vált volna;
2. de eleve attól is gyanússá válhat, amit csinál (például automatizált szűrőkön keresztül), és akkor már konkrétan őt (is) figyelhetik.

⁸ Remek összeállítás található a *The Guardian* tematikus oldalán a <http://www.theguardian.com/world/the-nsa-files> címen.

Mindkét esetben igazolást nyer, hogy érdemes ezt az új rendszert fenntartani, és megfigyelni az embereket. Egyrészt, mert ilyen rendszer nélkül nem lehetséges utólag rekonstruálni korábbi eseményeket (mielőtt gyanússá vált volna valaki), másrészt mert így sokkal könnyebb kitalálni, hogy kit kell megfigyelni (kiszűrni, hogy ki gyanús a tömegből). Érthető tehát, hogy az emberek egy jelentős része elfogadja a rendszer működését, és inkább felad valamennyit a nem különösebben magasra értékelt magán-szférájából, pláne, ha ez egyébként nem jár számára semmilyen kényelmetlenséggel (ez mindaddig igaz, amíg nem válik maga is gyanússá). Mi ezzel a gond? – kérdezik sokan.

A gond szerintem az, ha:

1. ezt a rendszert ellenőrizetlenül hagyják (vagy elsősorban azok kontrollálják, akik jól felfogott érdekből üzemeltetik azt),
2. miközben az alkotmányos elveket sem tartják be,
3. és az így felépített rendszert nem a céljának megfelelően használják.

Az első kettő egyelőre bizonyosnak látszik, a harmadikra még nincs bizonyíték. De, ahogy Daniel Ellsberg írja, képzeljük el, hogy az amerikai kongresszus minden egyes tagjáról van valahol valamilyen információ, ahogy minden kormányzóról, polgármesterről és minden újságíróról. A kérdés az, hogy ilyen kondíciók mellett lehet-e egyáltalán demokráciáról beszélni (Ellsberg, 2013). Kérdés az is, hogy meg kell-e várni azt, hogy egyértelmű bizonyítékok legyenek ilyen információk létezéséről, tehát hogy visszaéljenek a rendszer használatával, például kiderüljön, politikusokat zsarolnak meg magánéleti botlásaik miatt, hírességeket tesznek tönkre kompromittáló információkkal, üzletemberek (versenytársak)⁹ hallgatóságos támogatását szerezzék meg, vagy kényszerítsék őket bizonyos lépésekre stb.

Azt gondolom, attól még, hogy a technológia lehetővé teszi az emberek egyre nagyobb mértékű megfigyelését, ez még nem kellene, hogy automatikusan azt jelentse, hogy egy erre alkalmas rendszert ki is építsenek, vagy a korábbi szabályok megszegésével tegyék meg valamilyen indokra (nemzetbiztonság, terrorizmus stb.) hivatkozva.

Egyelőre a totális megfigyelhetőségre csak törekednek, és feltehetően egy darabig nem is érik el ezt a technológiai szintet. Fontos lenne viszont, hogy még most meg lehessen fogni a dolgot, amikor a teljes rendszer nem épült ki – és ne csak a technológiai korlátok állják gátját ennek, hanem a jogszabályok következetes betartása és a civil kontroll is. Amerika véleményem szerint nagyon rossz úton halad, és nagyon rossz példát mutat a demokratikus és nem demokratikus államoknak egyaránt világszerte, hogy hogyan lehet visszaélni az internettel és a felségterületén működő technológiai cégek, valamint azok felhasználóinak bizalmával. Ezzel felhatalmazza más országok kormányait és vállalkozásait, hogy ők is ezeket az új játékszabályokat kövessék, amivel deklarálja egy új cyberkorszak kezdetét, amiben a megfigyelés, a kémkedés, a mások rendszereibe való betörés teljesen elfogadott és legitim része a hatalmi játszmáknak – ahol a másik háta mögött még a szövetségesek is egymás ellenségei.

⁹Ne felejtjük el, hogy Edward Snowden egy vállalkozás alkalmazásában állt, amely rengeteg információhoz fér hozzá, nyilván a saját versenytársairól is. Az más kérdés, hogy ténylegesen visszaél-e ezzel, az viszont tény, hogy ennek a kísértése, kockázata fennáll.

Szögezzük le, Amerika (az USA) nem rendőrállam, nem totalitárius rendszer. Ugyanakkor rémisztő, hogy milyen könnyen hajlandó feláldozni az amerikai társadalom többsége a biztonság oltárán szabadságának egy részét és 200 éves hagyományait, amé-lyért olyan sokan áldozták az életüket.

Epilógus

Persze Amerika messze van, miért kellene, hogy ez érdekeljen minket itt Magyaror-szágon? Csak a tisztánlátás kedvéért: a megfigyelő rendszer nem válogat, ha igazak a kiszivárogtatott információk, akkor mindenkit megfigyelhetnek bárhol a világon, aki használja az érintett cégek szolgáltatásait, amelyek a világ legnépszerűbb online oldalait üzemeltetik, levelezőrendszereket, keresőket, közösségi oldalakat, fotómegosztókat, felhőszolgáltatásokat – nem csak online vagy a számítógépeken, hanem okostelefonon is. Senki sincs biztonságban, bárkit megfigyelhetnek, aki használja ezeket a szolgál-tásokat, legyen az akár magyar vagy más állampolgár.

Bárki, aki ma internetezik a világon, végig kell, hogy gondolja, vajon mit tudhat-nak róla, és mihez kezdhetnek ezzel az információval a jövőben, ha valamiért érdekessé válna a személye a hatóságok számára. Persze a legtöbben azzal nyugtatják magunkat, hogy nekik semmi titkolnivalójuk nincs, és az ő életük egész biztosan nem érdekes a titkosszolgálatok számára.

Irodalom

- akiraly: Obama sokat bukott a lehallgatási botrányon. In *444.hu*. 2013. június 17. <http://most.444.hu/2013/06/17/obama-sokat-bukott-a-lehallgatasi-botranynon/> Letöltés ideje: 2013. jú-nius 18.
- Amin, Adnan R.: Of Spies and Ballerinas. In *Citizen of an Idiocracy Blog*. 2013. június 13. <http://adnanramin.wordpress.com/2013/06/13/spies-ballerinas/> Letöltés ideje: 2013. decem-ber 9.
- BBC News: Only 1% of Snowden files published – Guardian editor. In: *BBC News*. 2013. decem-ber 3. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-25205846> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Bede Márton: Minden telefonhívásra kíváncsi Obama. In *444.hu*. 2013. június 7. <http://444.hu/2013/06/07/minden-telefonhivasra-kivancsi-obama/> Letöltés ideje: 2013. június 18.
- Davies, Simon: Sweden’s data protection Authority bans Google cloud services over privacy con-cerns. In *The Privacy Surgeon*, 2013. június 13. <http://www.privacysurgeon.org/blog/in-cision/swedens-data-protection-authority-bans-google-apps/> Letöltés ideje: 2013. június 18.
- Eisler, Peter – Page, Susan: 3 NSA veterans speak out on whistle-blower: We told you so. In *USA Today*. 2013. június 16. <http://www.usatoday.com/story/news/politics/2013/06/16/snowden-whistleblower-nsa-officials-roundtable/2428809/> Letöltés ideje: 2013. jú-nius 18.
- Ellsberg, Daniel: Edward Snowden Is a Hero and We Need More Whistleblowers. In *The Daily Beast*. 2013. június 10. <http://www.thedailybeast.com/articles/2013/06/10/daniel-ells->

- berg-edward-snowden-is-a-hero-and-we-need-more-whistleblowers.html Újra letöltve 2013. december 9.
- Gallagher, Sean: What the NSA can do with „big data”. In *Ars Technica*. <http://arstechnica.com/information-technology/2013/06/what-the-nsa-can-do-with-big-data/> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Gellman, Barton: Code name ‚Verax’: Snowden, in exchanges with Post reporter, made clear he knew risks. In *The Washington Post*. 2013. június 10. http://www.washingtonpost.com/world/national-security/code-name-verax-snowden-in-exchanges-with-post-reporter-made-clear-he-knew-risks/2013/06/09/c9a25b54-d14c-11e2-9f1a-1a7c-dec20287_story.html Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Greenwald, Glenn – MacAskill, Ewen – Poitras, Laura: Edward Snowden: the whistleblower behind the NSA surveillance revelations. In *The Guardian* (London). 2013. június 9. <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/09/edward-snowden-nsa-whistleblower-surveillance> Újra letöltve 2013. december 9.
- Jordan, Nicole: BARACK OBAMA: HEY BABY, WHAT YOU WEARING? In *Kulfoto.com*. 2013. június 11. <http://www.kulfoto.com/funny-pictures/46612/barack-obama-hey-baby-what-you-wearing> Újra letöltve 2013. december 9.
- Klaidman, Daniel: How Barack Obama Made Friends With Big Brother. In *The Daily Beast*. 2013. június 6. <http://www.thedailybeast.com/articles/2013/06/06/how-barack-obama-made-friends-with-big-brother.html> Újra letöltve 2013. december 9.
- Kuchera, Ben: Edward Snowden, Ars, the NSA, and me: digging through the past of the gamer who changed the world. In *The Penny Arcade Report*. 2013. június 17. <http://www.penny-arcade.com/report/article/edward-snowden-digging-through-the-past-of-the-gamer-who-changed-the-world> Újra letöltve 2013. december 9.
- Nesnera, de Andre: Is NSA Leaker Edward Snowden a Traitor? In *Voice of America*. 2013. augusztus 8. <http://www.voanews.com/content/snowden-traitor/1726272.html> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Newton, Casey: UK officials destroy Guardian hard drives in misguided effort to stop Snowden stories. In *The Verge*. 2013. augusztus 19. <http://www.theverge.com/2013/8/19/4638202/uk-officials-destroy-guardian-hard-drives-in-misguided-effort-to-stop> Újra letöltve: 2013. december 9.
- New York Times Editorial: President Obama’s Dagnet. In *The New York Times*. 2013. június 6. http://www.nytimes.com/2013/06/07/opinion/president-obamas-dagnet.html?pagewanted=1&_r=2&hp&_r=0 Újra letöltve: 2013. december 9.
- Oltermann, Philip: Edward Snowden to give evidence to EU parliament, says MEP. In *The Guardian*. 2013. december 8. <http://www.theguardian.com/world/2013/dec/08/edward-snowden-nsa-evidence-eu-parliament-surveillance> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- People Press: Majority Views NSA Phone Tracking as Acceptable Anti-terror Tactic - Public Says Investigate Terrorism, Even If It Intrudes on Privacy. In *People Press*. 2013. június 10. <http://www.people-press.org/2013/06/10/majority-views-nsa-phone-tracking-as-acceptable-anti-terror-tactic/> Újra letöltve: 2013. december 9.
- Poitras, Laura: The Program. In *New York Times*. 2012. augusztus 22. http://www.nytimes.com/2012/08/23/opinion/the-national-security-agencys-domestic-spying-program.html?_r=0 Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Poitras, Laura – Greenwald, Glenn: NSA whistleblower Edward Snowden: ‚I don’t want to live in a society that does these sort of things’ – video. In *The Guardian*. 2013. június 9. <http://www.theguardian.com/world/video/2013/jun/09/nsa-whistleblower-edward-snowden-interview-video> Újra letöltve: 2013. december 9.

- Rasmussen Reports: 57% Fear Government Will Use NSA Data to Harass Political Opponents. In *Rasmussen Reports*. 2013. június http://www.rasmussenreports.com/public_content/politics/general_politics/june_2013/57_fear_government_will_use_nsa_data_to_harass_political_opponents Letöltés ideje: 2013. június 18.
- Rawlinson, Kevin: NSA surveillance: Merkel's phone may have been monitored ,for over 10 years'. In *The Guardian*. 2013. október 26. <http://www.theguardian.com/world/2013/oct/26/nsa-surveillance-brazil-germany-un-resolution> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Reitman, Rainey (2013): 86 Civil Liberties Groups and Internet Companies Demand an End to NSA Spying. In *Electronic Frontier Foundation*. 2013. június 10. <https://www.eff.org/deeplinks/2013/06/86-civil-liberties-groups-and-internet-companies-demand-end-nsa-spying> Újra letöltve: 2013. december 9.
- Riechmann, Deb: Kerry: Some NSA surveillance work reached ,too far' and will be stopped. In *Star Tribune*. 2013. november 1. <http://www.startribune.com/230197991.html> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Roberts, Dan – Lewis, Paul (2013): Obama left increasingly isolated as anger builds among key US allies. In *The Guardian*. 2013. október 24. <http://www.theguardian.com/world/2013/oct/24/obama-isolated-anger-builds-us-allies> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Savage, Charlie – Wyatt, Edward – Baker, Peter: U.S. Confirms That It Gathers Online Data Overseas In *The New York Times*. 2013. június 6. <http://www.nytimes.com/2013/06/07/us/nsa-verizon-calls.html?ref=opinion> Letöltés ideje: 2013. június 18.
- Shorrock, Tim: Obama's Crackdown on Whistleblowers. In *The Nation*. 2013. március 26. <http://www.thenation.com/article/173521/obamas-crackdown-whistleblowers#> Letöltés ideje: 2013. december 9.
- Tarabay, James: Government whistle-blowers to Edward Snowden: Don't come home. In *Al Jazeera America*. 2013. december 5. <http://america.aljazeera.com/articles/2013/12/5/jailed-whistleblowerstoedwardsnowdendonatcomehome.html> Letöltés ideje: 2013. december 6.
- Taylor, Chris: Through a PRISM, Darkly: Tech World's \$20 Million Nightmare. In *Mashable*. 2013. június. 7. <http://mashable.com/2013/06/06/through-a-prism-darkly-techs-20-million-nightmare-is-our-fault/> Letöltés ideje: 2013. december 9.

Dr. Pintér Róbert a Corvinus Egyetem Infokommunikációs Tanszékének adjunktusa és az eNET Internetkutató és Tanácsadó Kft. mobil kutatásokért és e-kereskedelemért felelős kutatásvezetője. 2008–2012 között az Ipsos online stratégiai igazgatója, majd ügyfélkapcsolati igazgatója Magyarországon, Csehországban és Oroszországban. 2008-ig a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen működő Információs Társadalom- és Trendkutató Központ munkatársaként dolgozott. 1999 óta foglalkozik az információs társadalom és az internet jelenségeinek kutatásával, számos tanulmány szerzője. Az Információs Társadalom folyóirat egykori főszerkesztője (2005–2008), jelenleg a szerkesztőbizottság tagja.

Merkovity Norbert

Médialogika a horizontális hálózatok kommunikációjában¹

Bevezetés

A láthatóság kérdése mindig is fontos szempont volt a politikában. A politikai szereplők így mutathatták meg magukat a választóknak, így prezentálhatták programjukat és elképzeléseiket. Az újmédia megjelenése szélesre tárta a potenciális láthatóság ajtaját.² Manapság már nem meglepő, ha egy politikus, esetleg egy párt honlapot vagy blogot vezet, ismerősöket gyűjt a Facebook-oldalán, saját YouTube-csatornája van. Amíg a hagyományos média korában nem voltak adottak a technikai adottságok a láthatóság ilyen mértékű növelésére, a média csatornáit kellett használni erre a célra, addig mára a „hibrid” médiamegoldások dominálnak. Egy-egy esemény vagy téma továbbra is elsődleges prioritást élvez, hogy megjelenjen a médiában, azonban fontos, hogy ezt az újmédián is „megtámogassák”, azaz akár további információk elérhetővé tételével maguk a politikai szereplők is publikálják. Így a szerkesztők és újságírók szerepe kimerül az információk hitelesítésében, hiszen a sokszor jelen levő korlátok – amelyek lehetnek mennyiségi korlátok, mint a műsoridő vagy befogadó korlátai, mint pl. az, hogy mennyi információt tud a közönség feldolgozni, de lehetnek tartalmi korlátok, például ilyen az objektív tájékoztatás elve – befolyásolják az információ formáját. A politikai szereplőknek nem kell minden esetben tekintettel lenniük ezekre a korlátokra, így az ő információszolgáltatásuk sokkal bővebb és akár elfogultabb is lehet. A média nem várt versenytársra talált a „civil újságírók” mellett, amíg a politika egy újabb csatornát kapott, ahol terjesztheti közleményeit.

A láthatóság másik oldala, hogy mit tapasztalnak mindebből az állampolgárok/választók. Ők azt láthatják, hogy a politikusok és pártjaik akár az ezredfordulóhoz képest is sokkal megközelíthetőbbek, mint korábban. A megközelíthetőség nem csak informá-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A kutatás tárgyi feltételeit az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA (PD 108908 számú „Új politikai kommunikáció: Közösségi hálózati oldalak és a politikai kommunikáció”) által biztosított forrásból valósult meg.

² A tanulmányban „újmédiának” nevezem a web 2.0 vagy közösségi média jelzőkkel hivatkozott internetet, azaz azt az internetet, amit ma ismerünk. Az „új média” kifejezés alatt pedig a hagyományos média internetes változatára hivatkozom.

ciőszerzésben játszik szerepet, hanem a feldolgozásban is. A korábban virágzó politikai vicceket és a társaságban folytatott politikai vitákat az interneten terjesztett politikai tartalmú mémek és egy-egy hír alatt akár ismeretlenekkel is folytatott hozzászólás-folyamok váltják fel. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a korábbi formák eltűnnének, hanem azt, hogy a korábbi formák mellett új eszközök is megjelennek a politikára való reflektálásban a választók kezében. A politikai szereplőknek rá kell jönniük, hogy az általuk továbbítani szánt képet immár nem csak a média és ők maguk képesek továbbítani, hanem az állampolgárok is. Ezzel egy időben kénytelenek elfogadni azt is, hogy ez a kép rendkívül törékeny. Nem szükséges nagy informatikai tudás ahhoz, hogy a választók befolyásolják, megváltoztassák a kép eredeti üzenetet és például vicc tárgyává tegyék azt. A politikai szereplők tehát nem képesek teljesen kontrollálni a róluk sugárzott képet, így a láthatóság kicsúszik a markukból, és alkalmanként ellenük is dolgozhat.³

A fentiek alapján a politikai kommunikáció három szereplője, a politikai szereplő, a hagyományos média és az állampolgárok/választók között horizontális hálózat jön létre, amelynek kommunikációja alkalmazkodik a peer-to-peer logikához, továbbá amely kreatív, nincs vezetője, nincs tulajdonosa, és nem korlátozza a hálózaton kívüli logika. A hagyományos politikai kommunikáció a vertikális kommunikáció jegyeit viselte/viselte magán, ahol a médialogika határozza meg a média működését, a politikai szereplő viselkedését és az állampolgárok szerepét. Ez a logika visszaköszön a horizontális hálózatokon is. A politikusok által vezetett blogok sokszor régi vágású hírlevelekre hasonlítanak, vagy a hagyományos média választási műsorait idézik a pártok által vezetett YouTube-csatornák.⁴ Azt mondhatjuk tehát, hogy a horizontális hálózatokon megfigyelhető kommunikáció képes lehet megváltoztatni a médialogikát, azonban rányomja bélyegét a folyamatokra a vertikális kommunikáció.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy milyen változások azok, amelyek miatt a politikai szereplőknek hamarosan le kell mondaniuk a vertikális kommunikációról, tekintsük át a médialogika elméletét.

A médialogika elmélete

A politikai kommunikáció politikai szereplőjének viselkedését, így kommunikációjának legnagyobb részét is meghatározza, hogy milyen képet képes magáról közvetíteni a választók felé. A kommunikációban használt szimbólumok összeköttetésben állnak az állampolgárok hatalomról alkotott véleményével. Ezt a felismerést már a politikai kommunikáció kutatásának hajnalán, 1949-ben Harold Lasswell is osztotta: „a szimbólumok (szavak és képek) azon keresztül hatnak a hatalomra, hogy befolyásolják a hatalommal kapcsolatos feltételezéseket”.⁵ A politikai szereplő így rákényszerült megtanulni, majd a javára használni a média működésében fellelhető logikát. A folyamat azonban nem a politikai kommunikáció politikai szereplőjétől indul.

³ Blumler–Coleman, 2010, 147; Thompson, 2005, 35.

⁴ Blumler–Coleman, 2010, 148.

⁵ Lasswell, 2000, 27.

A médialogika elméletét David Altheide és Robert Snow írták le először 1979-ben megjelent könyvükben a *The Media Logic*-ban. Ők a médiát a társadalomra ható erőteljes jelenségként írják le. Ez a logika határozza meg, hogyan lesz megszerkesztve az anyag, a stílust, amelyben bemutatják azt, a fókuszot vagy hangsúlyt, amelyek különleges jellemzőkkel ruházzák fel a viselkedést és a médiakommunikáció nyelvtanát.⁶ Későbbi munkáiban a szerzőpáros megfigyeli, hogy az elmélet egyre határozottabban befolyásolja a politikai hírekről való tudósítást.⁷ Az elméletet Gianpietro Mazzoleni vezette be a politikai kommunikációba (1987), amit később Winfried Schulz-cal pontosítanak (1999). A szerzőpáros szerint a politikai kommunikáció politikai szereplője a mediatizáció révén képessé válik, hogy adaptálja viselkedését a média kívánalmaihoz. Ez azt jelenti például, azért jelennek meg egy eseményen, hogy a média foglalkozzon velük, vagy pedig úgy alakítják az esemény forgatókönyvét, amiről tudják, hogy belefér a média által támogatott igények sorába (idő, hely, az üzenet keretezése, a szereplők reflektorfénybe helyezése stb.). Így történik az, hogy a hagyományos pártlogikát felváltja a médialogika, ami háttérbe szorítja a tradicionális politikai viselkedést. Médiagén politikusok generációi nőnek fel, akik értik és saját hasznukra alkalmazzák a médialogikát, miközben a média hálás azért, hogy a politikáról szóló hírek és információk jobban alkalmazkodnak a maguk által támogatott elvárásokhoz, így eladhatóbbá válnak az ilyen műsorok a közönség számára. A másik oldalról a médialogika a média politika feletti győzelmét jelenti, hiszen rákényszerítette a politikai szereplőt, hogy a korábban használt kommunikációs kódjait (pártlogika) új kódokkal helyettesítse (médialogika), ahol a média elvárásai kerültek a középpontba, és elsődleges meghatározójává váltak a politikai kommunikációnak, hatalmat adva ezzel az újságírók kezébe.⁸ Ez a kettősség határozta (és részben határozza) meg a politikai kommunikáció hagyományos elméletét és ez alakította ki a benne zajló vertikális kommunikációt.

Összegezve tehát az eddigieket, a társadalom és a politika mediatizációjának a következménye, hogy a vertikális kommunikáció világában a média válik a domináns forrássá az új információ terjesztésében. A politika csak annyiban független a médiától, amennyiben az állami ellenőrzést szorosabbá teszi, hiszen így szerezhet érvényt a pártlogikának a médialogika mellett. Az állami ellenőrzés alkalmazása azonban nem képes felülmúlni a közönség készségét egy-egy információ befogadása tekintetében. A média tartalma így továbbra is a médialogikát fogja követni, azonban a politikáról szóló információk kevertté válnak. Kérdés lesz, hogy a politikai szereplők hajlandók-e alávetni magukat a médialogikának, vagy sem, ragaszkodnak-e a jól ismert, de a közönség által már meghaladott pártlogikához? A kérdés megválaszolására több lehetőség is van. Megerősíthető az állam média feletti ellenőrzésének foka, időtávtatban elemezhető a politikusok viszonyulása a médiához vagy pedig megvizsgálható a médiából sugárzott politikával kapcsolatos információk logikája. Várhatóan mindhárom mérés különböző eredményeket hozna és országonként is eltérő képet kapnánk. Emiatt további egyszerűsítésre van szükség.

⁶ Altheide–Snow, 1979, 10.

⁷ Altheide–Snow, 1991.

⁸ Albæk, 2011, 5; Plesner, 2012, 677.

A pártlogikát és a médialogikát egymással versengő paradigmának kell felfogni, ami annyit jelent, hogy amikor a médialogika dominánssá válik, a pártlogika meggyengül.⁹ A médialogika azonban a közönség feltételezett ízléséhez igyekszik igazodni, így a bulvárosodás, az amerikanizáció és a magasabb fokú cinizmus felé vezet.¹⁰ Ezeket a folyamatokat vizsgálta meg közelebbről Kees Brants és Philip van Praag, amikor a holland médialogika jelenlétét keresték. Vizsgálatukban arra jutottak, hogy a saját, Hallin és Mancini (2004) által demokratikus korporatista médiarendszerű modellnek nevezett országukban harmadik, a két logika között helyet foglaló logika is megtalálható, a közvélemény logikája.

Összefoglaló táblázatukban a következőképpen írják le a három logikát:

1. táblázat

A politikai kommunikáció logikái a demokratikus korporatista modellben (Brants–van Praag, 2006, 31.)

	<i>Pártlogika</i>	<i>Közvélemény-logika</i>	<i>Médialogika</i>
Mivel azonosul a média?	párttal	közjóval	nyilvánossággal
A közönség megszólítása	alany	állampolgár	fogyasztó
Az újságírás szerepe	függő szócső	független, tiszteletteljes, szkeptikus	domináns, szórakoztató, cinikus
A tudósítás módja	„színes”, érdemi	leíró, érdemi	értelmező, kevésbé érdemi
Az újságírói metafora	öleb	házőrző kutya	Kerberosz
Demokráciamodel	pártdemokrácia	pártdemokrácia	közönségdemokrácia
Időtartama Hollandiában	oszloposodás < 1970	oszloposodás visszafordítása 1970–1990	fragmentáció > 1990

A táblázat egyes médiakorszakokat rejt. A pártlogika a pártsajtó vagy pártközeli sajtó korszakára utal. A bulvár itt is felfedezhető, hiszen a tudósítások „színesek”, ugyanakkor már előrejelzi a következő korszakot is, amikor érdemieknek is nevezi a tudósításokat. A közvélemény-logika bevezetése azért fontos, mert így lehet jelezni, hogy a pártlogika és a médialogika közötti átmenetnek volt egy állomása. Ez a köztes szakasz a „felelős” média korszakát hivatott leírni, amely a negyedik hatalmi ágat képviseli. Ezzel szemben a médialogika szakasza már a bulvárosodott média szakaszát jelképezi, ahol Hadész birodalmának őrre, Kerberosz csak a belépést engedélyezi, de a kilépés már lehetetlen feladat. Azaz, ha egy politikus a média kedvencévé vagy ellenségévé válik, akkor ez az állapot valószínűleg fenn is marad, ahogyan egy politikai téma média általi felkarolása is „ügygé” válik, amivel a politikának foglalkoznia kell. A táblázat legfőbb előnye, hogy átláthatóvá tette a médialogika kialakulását. Nem ad választ azonban arra a kérdésre, hogy mi történik akkor, ha a vertikális kommunikáció átalakul és hálózatok jönnek létre, amelyek között a kommunikáció zajlik. Vajon a politikusok, akik jelen vannak a Face-

⁹ Brants–van Praag, 2006.

¹⁰ Ld. Brants et al., 2010; Esser, 1999; Negrine–Papathanassopoulos, 1996 tanulmányait a témában

bookon, Twitteren, csatornát működtetnek a YouTube-on, vagy kormányzatok, amelyek az internetre költöztetik az ügyintézésüket, valamint az internetet használják szövetségeseik nyomán követésére stb., a médialogika által vezérlik cselekedeteiket? Az újságírói Kerberosz továbbra is mindenható kapuőr a horizontális hálózatokban? Milyen változások figyelhetők meg a politikai kommunikációban a médialogika által fogyasztónak nevezett csoportban?

A politikai kommunikáció szereplőit érő kihívások

Amikor a politikai kommunikáció új irányait kutatjuk, akkor mindenképp fontos megjegyezni, hogy a hagyományos politikai kommunikáció, amely a vertikális kommunikáció módszereit követi, mára a politikus, az átlagember és a média kisujjában vannak. Tisztán a hagyományos médiára alapozott kommunikáció mára politikai kalandorsággal ér fel, a választók már-már elvárják, hogy a politikus legalább egy hivatalos honlapon online is elérhető legyen, adatokat, információkat kaphasson róla.

Az átlagember politikai aktivitásának egyik fő színtere az online világ lett, amelynek lehetnek offline megnyilvánulásai, emiatt politikai kommunikációja kettős, amivel számolnia kell mind a médiának, mind a politikának. A kettősség abban nyilvánul meg, hogy vagy aktív, amikor csak információs hálózatokat használ cselekvéséhez (az elektronikus ügyintézésről a kormányzati szerverek megtámadásáig), vagy inaktív, amikor információs hálózatokon szervezi meg cselekvését, de azt offline hajtja végre (információt gyűjt, majd az alapján felkeresi parlamenti képviselőjét, vagy a másik végletben, politikai tüntetést szervez, amit az offline világban valósít meg). Mindkét cselekvésnek vannak veszélytelen és veszélyes formái, azonban az aktív hálózatokat nehezebb megfigyelni, ezért azok könnyebben vesznek el az ember szeme elől.¹¹ Amennyiben ebben a felfogásban közelítünk a politikai kommunikáció szereplőit felé, akkor nem kizárólag a horizontális kommunikáció válik hálózatossá, hanem maguk a szereplők is. Az állampolgárok mellett hálózatként kell felfogni politikai szereplőket és a médiát is, hiszen egy-egy szereplő nem csak önmagában lesz értelmezhető, hanem összekötő szerepet (hub) is betölt egyben, ami révén további tagokat köt össze a hálózatban. Erre a szemléletváltásra azért is szükség van, mert a hagyományos média tartalmi határai mára szűkösre váltak, emiatt politikai kommunikációja redundáns, többször kimerül az ismétlésben. Teljessé az online tartalommal válik, azonban itt új kihívókra talál, hiszen az online térben nem csak a politikusok, de a polgárok is megjelennek, akik átveszik a média egyes feladatait.

Ezek szerint, ha a politikai kommunikáció szereplőit érő kihívásokról beszélünk, akkor mindenképp hálózatokról, a politika hálózatáról, a választók (vagy állampolgárok) hálózatáról és a média hálózatáról kell beszélni. A hálózati hatás nélkül továbbra is lokális közösségek nemzeti rendszereiről beszélhetnénk, a gépek segítségével létrehozott sokkal nagyobb közösségek helyett.¹² Szem előtt tartva a napjaink politikai kommuni-

¹¹ Merkovity, 2012a

¹² Webb–Schirato, 2006.

kációjának hálózati jellegét, véleményem szerint a következő öt jelenséget szükséges kiemelni, amelyek hatással vannak a politikai kommunikációra és a médialogikára: a decentralizáció, a nyitottság az új megoldásokra, mobilizáció, a professzionális–amatőr réteg megerősödése, illetve a multipont kommunikáció.¹³

1. Decentralizáció

A decentralizáció folyamatára Philip Agre (2002) és Andrew Chadwick (2006) is felhívják a figyelmet. Ők azonban a kommunikációs folyamatok közbelső szereplőinek változását értik a fogalom alatt. A decentralizációs folyamat végén az összes politikai párt, képviselő és más politikai szereplő közvetlen kommunikációs csatornává válhat, hálózati kapcsolatba léphet a választópolgáraival.¹⁴

Itt azonban a vertikális kommunikációban megszokott centralizáció felbomlásáról van szó, ha úgy tetszik, fragmentációról. A jelenséget a magyar politikai kommunikáció viszonylatában Szabó Gabriella és Kiss Balázs is feltérképezik,¹⁵ azonban ez nem csak elszigetelt, egy országra vonatkoztatható jelenség.

A politikai hálózat szempontjából a decentralizáció azt jelenti, hogy a jövőben nem kell feltétlenül a mediatisztizáció folyamatával törődni azért, hogy az üzenete a közvetítőkön keresztül eljusson a polgárokhoz. A „nincs politikai kampány médiakampány nélkül” tézis megdőlni látszik azzal, hogy a digitális hálózatokon a politika is önálló csatorna lehet, azzal a kitételrel, hogy elég vonzó tartalommal kell rendelkeznie ahhoz, hogy felkeltse a polgárok figyelmét az üzenet. Erre ad lehetőséget az interakció fogalma, amelyet a 2008-as és 2012. amerikai elnökválasztás során Barack Obama kampánycsapata vagy a 2013-as olasz választások alkalmával Beppe Grillo Ötcillagos Mozgalma alkalmazott. Folyamatos, kétoldalú információáramoltatás zajlott a digitális hálózatokon, mint amilyenek a blogok, a Facebook közösségi oldal vagy a YouTube videomegosztó.

A választók hálózatának a decentralizáció nem csak blogokat, fórumokat, chatszobákat, közösségi honlapokat jelent. Ez mind csak a kezdet, hiszen a kommunikációs folyamatban immár nem az számít, hogy ki mennyire van közel a kapuőrökhöz, hanem az is, hogy kivé tudják magukat fejleszteni. Az online világban az igazi kérdés az lesz, hogy valós énjük szemléletét képviselik-e, vagy sem.¹⁶ A gyakorlat azt mutatja, hogy a hamis szemlélet gyorsan háttérbe szorul a közösségek világában. A hálózati individuum a közösség esszenciája, ahol mindenki megtalálja a saját közegét és hálózatát.¹⁷

A decentralizációval a hagyományos média veszt leg többet a politikai kommunikációban betöltött súlyából. A korábban egyértelmű közvetítő szerepből lassan harmadik utas szerep jut neki. Ezen a folyamaton változtathat az, ha több állampolgárt enged be a területére, azaz szélesre nyitja hálózati ajtaját, ahol a professzionális mellett megjelenhet az amatőr újságíró is. A legtöbb magára adó hagyományos médium már próbálko-

¹³ Részletesebben ld. Merkovity, 2012b, 103–137.

¹⁴ Ld. Agre, 2002.

¹⁵ Szabó–Kiss, 2012, 481–483.

¹⁶ Turkle, 1997.

¹⁷ Wellman, 2001.

zik amatőrök fényképeinek, blogjainak, videóinak stb. közzétételével. Az igazi változást az hozhatja el, ha a hagyományos és az új média véglegesen összefonódik. Mivel a legtöbb, információs hálózatokon levő polgár hírfogyasztó is egyben, ezért a véleményműfajok szintjén igencsak sokszínű írások szülehetnek így.¹⁸ Ha azonban nemcsak véleményműfajokat írnának, hanem az angolszász típusú örkutya mintájú újságírás irányába fordulnának a polgárok, és tudnák használni a hivatásos újságírók segítségét, könnyen előfordulhatna, hogy a politikai kommunikáció és általában a demokrácia a mainál sokkal eltérőbb képet mutatna.

2. Nyitottság

A közeli jövő alapvető kérdése az lesz, hogy mennyiben sikerül szűkíteni a digitális szakadékot, mert így nyerhet nagyobb teret az online ügyintézés, amely alapvetően a digitális (akár hivatalos, akár civil) ügyintézés újabb területeit reformálhatja meg. Nem utolsósorban pedig az információs hálózatok további liberalizálásához is vezethet.

A nyitottság hatása miatt a politikai hálózatoknak át kell gondolniuk a politikai kommunikációban tapasztalható erőteljes marketing jelenlétet. A gazdasági szemlélet benyomulása árt a politika megítélésének. Az is árt, ha a politikai diskurzus témái feloldódnak a szórakoztatás éppen divatos tartalmában. A politikai marketing ilyen jegyci a polgárok politikai apátiáját erősítik.¹⁹ Korunk politikai kommunikációjának ennek ellenkezője lenne a feladata, a nyitottság révén a politika egy új bizalmi viszonyt építhet ki a társadalommal, amely már az információs hálózatokban fejlődhetne tovább.

Természetesen a politikai marketing itt is helyet kaphat, azonban ez már nem hasonlíthat az erőszakolt eladáshoz, pontosabban nem viselheti magán egyértelműen az ismert marketingjegyeket, amelyeket mára a legtöbb választó ismer. Szükség lesz az online marketingötleteinek politikába való áttekereselésére. Ilyen ötlet a long tail, vagyis a hosszú fark elmélete,²⁰ a szemantikus web gondolata,²¹ vagy – amire egyre több példa van a politikában – az online közösségi oldalak politikai marketing céljaira való használata²² stb. Valószínűleg ezek jelenthetik a politikai hálózatok következő kommunikációs korszakát.

A nyitottság az állampolgárok hálózatának nyújtja a legnagyobb lehetőséget, hiszen nagy számban tudnak összekapcsolódni. A tömegmédia korához hasonlóan megmarad az interperszonális kommunikáció hiánya, de megszűnik a kölcsönösség hiánya az üzenetet kibocsátó és fogadó között. Közösségről közösségre hasonló aktivitásokat lehet életre hívni, melyek laza kapcsolataik révén globálissá válhatnak, aminek köszönhetően az interaktivitás kiterjedtebbé válik.²³ Ezek a folyamatok elősegíthetik a demokrácia globalizálódását. Valószínű az is, hogy a folyamatok a nemzeti szintű politikai kommuni-

¹⁸ Gillmor, 2004.

¹⁹ Habermas, 2006.

²⁰ Anderson, 2006.

²¹ Van Atteveldt et al., 2007; Lu–Dong–Fotouhi, 2002.

²² Ezt a témát érinti pl. Davies–Newman, 2006.

²³ Sassen, 2005; Fenton, 2008.

káció gyengülését segítik, illetve az állampolgárok aktívabb ellenállását a politikai marketing hagyományos módszereivel szemben.

A nyitottság a jövőben várhatóan befolyásolja a médiahálózat politikai kommunikációhoz való hozzáállását. Meg kell változtatnia azt a sémát, miszerint a kommunikáció a politika, a politikai pártok által jön létre, ahol a média a politikai intézmény, az állami intézmény és az állampolgár között közvetít.²⁴ A nyitottság a közvetítők szerepét gyengíti, viszont hatalmas úr tátong majd a formális és informális ügyintézők, a lehetőségek közötti eligazodás és az esetleges visszaélések feltárása területén. Ez a szolgáltatás a média hagyományos tájékoztató, elemző, értékelő szerepe nélkül megvalósíthatatlan lenne.

3. Mobilizáció

A mozgósítás a politikai kommunikációban alapvetően a választási és politikai kampányok velejárója. A ciklusonként ismétlődő rituális dráma²⁵ egyik mérőszáma, hogy ki tud több polgárt mobilizálni a nagygyűlésre, ki tud több szavazót mozgósítani a választások napján. A mobilizáció alapvetően a politika rendszerének egyik sajátossága, ritkábban a médiáé, ami jellemzően akkor figyelhető meg, amikor bizonyos issue-k kapcsán mozgósítja a polgárokat. Ugyanakkor azokat a manipulatív mobilizációs kezdeményezéseket is ide kell sorolnunk, amelyek kiindulópontja a politika rendszerében van, de a média lesz a végrehajtója – tipikusan a szélsőséges politikai nézeteket valló média mobilizációs tevékenysége sorolható ide.

A politikai kommunikáció jövőjében a mobilizáció is változáson esik át. A média hálózatának sokkal fogékonyabbá kell válnia a civil kezdeményezésekre, és lehetőség szerint hanyagolnia kellene a politikai rendszerből induló, a hagyományos politikai kommunikáció eszközeit alkalmazó kezdeményezéseket. Ezzel ugyanis a média egyértelműen a kiismert politikai kommunikációt szolgálná, erősítve egyrészt a polgárok politikai apátiáját, másrészt a média önmagát is a nem kedvelt, „régis” rendszerek képviselőjévé tenné. A civil mobilizációs kezdeményezések felkarolása nélkül a média aláásná azt a szervezetséget, amely a működő demokrácia és az állampolgárok között létezhetne.²⁶ A digitális hálózatokon az állampolgárok képesek lehetnek arra, hogy megkerüljék, egyben pedig az elmúlt kor itt maradt látványosságává tegyék a médiát.

A mobilizáció jelenségéhez a politikai rendszer nem tud igazán újat hozzátenni. Pontosabban szólva, új eszközökkel nem tudja bővíteni a fogalom eszköztárát. A rajta kívül létrejövő mozgósított tömegek „alkalmazása” az új politikai kommunikáció egyik alapja lehet. A politikai hálózat alapvető hozzáállása a politikai rendszeren kívülről induló mobilizációhoz eddig ugyanis az volt, hogy amennyiben vállalhatónak találta, csatlakozott hozzá, az élére állt.

Az állampolgárok hálózata számára a mobilizáció egy fontos kérdést vet fel: az információs hálózatok vajon egy új módszert jelentenek a régi dolgok elvégzésére, vagy

²⁴ Römmele, 2003.

²⁵ Gastil, 2008.

²⁶ Fenton, 2008.

egy attitűdváltás is lezajlik a közeli jövőben? A válasz véleményem szerint valahol a két lehetőség között lesz. Tom Tyler megfogalmazásában:

„Az internet felruhazza az embereket azzal a technológiával, amely lehetővé teszi számukra, hogy részt vegyenek olyan eseményekben, amelyekben korábban is részt vettek, de hatékonyabbá teszi őket, illetve lehetővé teszi, hogy igényeikhez szabják interakcióikat. Alapjában véve nincs semmi új az internetben, amely átförmálná az alapvető pszichológiai és társadalmi közeget”.²⁷

Az információs hálózatokon a polgárok lehetőségei csak kiegyenlítődnének azokkal a lehetőségekkel, amelyek korábban a média és a politikai hálózatoknak volt. Mára a civileknek is esélyük lehet mozgósítani a közösségeket és hálózatokat.

4. A professzionális-amatőrök

A professzionális-amatőr réteg a politikai kommunikációt érintő mérföldkő, amely alapvetően az állampolgárok hálózatára lesz hatással. A professzionális-amatőr (pro-am) réteget azok a digitális hálózatokon jártas felhasználók adják, akik professzionális szinten tudják kezelni a kihívásokat, de mégsem ebből tartják fenn magukat, tehát amatőrök. A jelenség viszonylag régóta ismert, miszerint az egyszerű fogyasztókból némi önképzés után könnyen válhatnak gyártók.²⁸ Ugyanezt a jelenséget Alvin Toffler a *Harmadik hullám* című könyvében „prosumer”-nek nevezi a producers (gyártók) és consumers (fogyasztók) szavak összeolvastásával. A kifejezést Toffler²⁹ azokra a rétegekre érti, amelyek önellátóak. Szerinte ezek a rétegek oly mértékben változtatják meg a termelést, hogy az megkérdőjelezi a posztindustrialista gazdaság elméleteit. A kétezres évekre a prosumers szóban a producerst felváltotta a professional, ami már a felhasználók technológiai hozzáértését hivatott jelezni. A jelenséget Charles Leadbeater és Paul Miller (2004) gondolta tovább, akik összekötötték a technológiai újítókát és azokat, akiknek köszönhetően átalakulhat a gazdaság.

A professzionális-amatőrök arra kényszerítenek, hogy átgondoljuk a bevett társadalmi felosztásokat, a munkájuk nem jellemezhető egyszerűen a hagyományos „alkalmazásban állni” jelzővel, vagy a professzionális és amatőr, gyártó és fogyasztó címkékkal. Várható, hogy a professzionális-amatőrök nem csak a technológiai és gyártói kérdésekben lesznek erősek, hanem a társadalmi folyamatok területén is. Az ideális pro-am jobban érti a média- és a politikai hálózatot mint némely „bennszülött” újságíró vagy politikus. A pro-am réteghez tartozó polgár magabiztosan tud bekapcsolódni a körülötte zajló társadalmi interakciókba, segíteni tudja, és ha szükséges, javítja is azokat. Az új politikai kommunikáció interaktív részében a pro-am réteg jelentheti az útjelző táblákat, ők vezethetik el a politikai szocializáció harmadik (család és iskola utáni) szakaszát. Képesek lehetnek az állampolgárok felől induló mobilizációt sikeressé tenni.

²⁷ Tyler, 2002, 204.

²⁸ McLuhan–Nevitt, 1972.

²⁹ Toffler, 1980, 265–288.

A média hálózatának arra kell ügyelnie, hogy a pro-am réteg elől ne az info- és politainment silány változata felé meneküljön. Az elmúlt években elterjedt celeb típusú média fenn fog akadni a pro-am réteg hálóján. A jövőben fokozottan kell ügyelnie a médiának, amikor a szórakoztatva tájékoztatást tűzi ki célul, hogy a szórakoztatás ne nőjön a tájékoztatás kárára, különben súlytalanná válhat az új politikai kommunikációban.

A politika hálózatainak pedig a szakpolitikák területén kell hozzáértő munkát végeznie, háttérbe szorítva a kommunikatív elemeket, hiszen a pro-am könnyen megtalálja a kommunikációban a rést, ahol támadhatóvá válik az egész munka.

5. Multipont kommunikáció

Ez a jelenség a kommunikáció változó folyamatára utal. A konfliktusok és konszenzusok rítusai, amelyek a politikai kommunikáció alap intézményei az eddigi pont-pont vagy multipont-végpont kommunikációból átváltak multipont-multipont kommunikációba. Olyan folyamatról van szó, ahol a korábbi „pontok”, kommunikátorok mellett több alternatív kommunikátor és még több alternatív végpont jön létre, ettől válik valóban horizontálissá a kommunikáció.

Korábban – elsősorban a tömegmédiának köszönhetően – a társadalmi kommunikáció, és így a politikai kommunikáció is multipont-végpont hálózatban működött. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a társadalmi folyamatok és politikai események a főbb tömegmédiákon történtek. A polgárok valójában ki voltak zárva a társadalmi kommunikáció folyamataiból, így ki voltak zárva a szélesen értelmezett politikai kommunikációból és a politikai döntésekből is.³⁰ Mára a hagyományos média és a digitalizáció konvergenciájával multipont-multipont hálózatok alakulnak.

Andrew Shapiro másképp közelíti a társadalmi kommunikáció kérdését: az első telekommunikációs eszközökig nyúl vissza. Szerinte a telegráf és a telefon az egy-az-egynek kommunikáció (one-to-one communication) képviselői. A tömegkommunikáció már az egy-sokaknak kommunikációként (one-to-many communication) működik, míg a digitális hálózatok, mint amilyen az internet, a sokan-sokaknak kommunikációt (many-to-many communication) helyez előtérbe, miközben a korábbi kommunikációs formákat is magába olvasztja.³¹ Mindezek miatt a multipont kommunikációnak nincsenek győztesei vagy vesztese a politikai kommunikációban. Mindenki nyerhet vele, ha használói értik a társadalmi mechanizmusát.

A multipont-multipont kapcsolatok az információs hálózatokon sokkal decentralizáltabbá teszik a politikai kommunikációt, miközben változatosságát, hatását és kiterjedését növelik. A szervezeti szereplők autoritatív státusza, legyen az állam, kormány vagy mainstream média, gyengülni fog.³² Ugyanakkor az állampolgárok és választók kicsiny csoportja is a nagy nyilvánosság elé tárhatja akaratát. Könnyen előfordulhat a multipont kommunikációban, hogy egy pár emberből álló csoport véleménye eséllyel versenghet az állami véleménnyel. Minden azon fog múlni, hogy hogyan tudják kommunikálni vé-

³⁰ Blumler, 1990; Brants, 1998.

³¹ Shapiro, 1999.

³² Chadwick, 2006.

leményüket. Jelen pillanatban a hangosabb, viccesebb, bulvárosabb stb. vétetik észre a polgárok multipont kommunikációjában, ami betudható a tömegmédiá hatásának. Kérdés, hogy hogyan fog ez változni, milyen hangsúlyeltolódások lesznek felfedezhetők, ha felnő az a generáció, amelyik már többet ül a számítógépnél, mint a tévé előtt?

A média- és a politikai hálózatok gyengülése apróságnak tűnik a lehetőség mellett, hogy így akár a manipuláció útján, de segítségre találhatnak a velük rokonszenvező polgárok hálózataival. Folyamatosan tudnak tesztelni újabb elképzeléseket, terveket, amit ma is megtesznek közvélemény-kutató cégek által, de ebben a lehetőségben a közvélemény-kutatások kihagyásával közvetlenül és folyamatos interakcióval (finomhangolással) tudna tesztelni a média és a politika. Amellett, hogy hatékonyabb eredményeket érhetnek el, a polgárok bizalmát is visszanyerhetik. A multipont kommunikáció a politika hálózatának, de a médiának is fontos mérőföldkő lenne az állampolgári bizalom visszanyerése szempontjából.

Médialogika a horizontális hálózatok politikai kommunikációjában

Miután láttuk, hogy a médialogika hogyan van jelen a vertikális kommunikációban és a horizontális hálózatok kommunikációja milyen kihívásokat állít elé, feltételezhetjük, hogy ez utóbbiban nem lesz működőképese a logika. A feltételezés két felvetésből táplálkozik. Egyrészt a médialogika úgy alakult ki, hogy a társadalom mediatiszálódott, amit a politika világa követett. Így a társadalom hálózatosodása, mint az újmédia fokozott használata, a közösségi oldalak népszerűsége, az online civil összefogások és mozgalmak jelenléte lépéskényszerbe hozza a politika hálózatait, követniük kell a szavazókat, ahogyan korábban követték őket a média uralta világba. Másrészt a politika online jelenlétét vizsgáló kutatások arra engednek következtetni,³³ hogy a politika hálózatosodása ugyan nem vetkőzte le magáról a médialogikát, ugyanakkor az elmélet nem alkalmazható egy az egyben a hálózati kommunikációra. Más kutatók is hasonló megállapításra jutnak. Jesper Störmbäck például amellett érvel, hogy az interneten nincs egyetlen domináns logika sem, hanem több versengő logika figyelhető meg. A döntő kérdés nem az, hogy az internet mennyire fontos vagy sem az egyes állampolgároknak, a médiának vagy a politikai szereplőknek, hanem hogy nagyobb vagy kisebb mértékben teszi függővé a médiát a politikai intézményektől, a médiatartalmak jobban vagy kevésbé irányítottak a politikai versus médialogika által, és a politikai szereplők jobban vagy kevésbé irányítottak a politikai versus a médialogika által.³⁴

Látható, hogy Störmbäck a korábbi logikák olvasatában értelmezi az újmédia logikáját. A kérdést úgy is fel lehet tenni, hogy a mennyire hat a médialogika jelenleg is

³³ Ausztrál (The University of Newcastle, Faculty of Business and Law, Faculty Research Project Grant, Centre for Institutional and Organisational Studies Research Institute) és magyar (OTKA, Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj) kutatási támogatások keretében végzett projektek alapján a szerző és kutatótársai több publikációt is írtak a témában: Major, 2012; Merkovity, 2011; Merkovity et al., 2012; Merkovity, 2014a; Merkovity, 2014b; Owen–Imre, 2013.

³⁴ Störmbäck, 2008, 243.

a média intézményi struktúráira és mennyire szervezi a munkáját?³⁵ A válaszhoz Alan Kluver vezet közelebb, aki azt állítja, hogy a médialogikának három típusa van, a narratív logika, az adatbázis logika és a társalgás logika (Kluver, 2002). Ötletét Lev Manovich összehasonlításából veszi, aki szerint a hagyományos és az „új” média közötti különbség a narratív és az adatbázis jellegben ragadható meg.³⁶ Ehhez adja hozzá Kluver a társalgást. A narratív logika kronologikus, az ok-okozat áll a középpontjában. Az adatbázis logikája hierarchikus, rendezett és listyszerű. Az adatbázis szervezeten mutatja be az adatokat, amelyeket egy előre beállított struktúra és algoritmus irányít. A társalgás logikája részvételi és reflektív, egyben kifejező és adaptív. Amíg a hagyományos médián megfigyelhető médialogikában a narratív logika dominál, addig az „új” média működésében az adatbázis-logika dominál, ez segíti a társalgás logikáját. Az újmédia adta lehetőségek, mint a hagyományos hírciklus megtörése vagy a tartalom viszonylagos végtelensége valóban az adatbázis-logika megerősödését jelentik a média hálózatai számára. Azaz a rendkívüli hírek nem borítanak fel radikálisan semmilyen szerkesztési struktúrát, pillanatok alatt át lehet állítani a kezdőoldalt, vagy a szerkesztőségek olyan hosszan taglalhatnak egy témát, amennyire azt elfogadhatónak tartják a felhasználók által. A háttéranyagok révén további részletekre is rávilágíthatnak, akár az archív anyagok újrahasznosításával is. Így a fizikai és gazdasági korlátok a minimálisra csökkennek. Az „új” média alapvetően változtatja meg a híripar narratív jellegét adatbázis jellegűvé, ami teret enged a visszacsatolásnak és a párbeszédnek.³⁷ Ez a megközelítés azonban a média oldaláról közelít a médialogikához, de nem ad magyarázatot a politikai hálózat viselkedésére.

Ha a horizontális hálózatokon működő kommunikáció médialogikáját akarjuk megérteni, akkor vissza kell nyúlnunk Kees Brants és Philip van Praag összehasonlításához, és a táblázat hiányosságait kell megvizsgálni, amelyek közül az egyik legfontosabb, hogy a hagyományos médiát veszi alapul. A táblázat a vertikális kommunikáció rendszerében megállja a helyét, azonban a horizontális hálózatok politikai kommunikációjában meginog az elmélet. Az itt zajló kommunikációban a közösségi média nem a nyilvánossággal azonosul, hiszen többnyire a közösség tagjaihoz szól. Ez nem azt jelenti, hogy nem tekinti célnak a nyilvánosság elérését, de a médialogika-elmélet szempontjából a nyilvánosság meghaladottá válik a decentralizáció és a nyitottság jelenségekkel. A politikai kommunikáció médialogikájában nem értelmezhető a narratív logika, amíg az adatbázis-logika pusztán szerencsés velejárója lesz a horizontális hálózatok kommunikációjának. A társalgás logika egyfajta igényként jelenik meg az állampolgárok hálózatában, amire a politikai hálózat csak részben, a közösségi média keretei között képes reagálni. A közösségi média nem fogyasztóként tekint közönségre, hanem felhasználóként, aki a hozzászólások (kommentek), társszerzések (Wikipedia), remixek és mash-upok (YouTube, mémek) révén aktív résztvevője lehet a tartalomteremtésnek. Az újságírás szerepe a szórakoztató és cinikus hozzáállás között mozog. Az újságírói szakma megnyílik az állampolgári és a politikai hálózatok előtt is, míg az újságírás módja az értelmezést továbbra is szem előtt tartja, azonban az objektivitás másodlagossá válik. Az újságírói metafora kerberoszi jellege megerősödik a média hálózataiban, azonban a multipont kom-

³⁵ Plesner, 2010, 678.

³⁶ Manovich, 2001, 218; ld. Kluver, 2002, 501.

³⁷ Ld. Kluver, 2002, 509.

munikáció révén az istenektől tüzet ellopó Prométheuszhoz hasonlítható a politika és az állampolgárok hálózatában, amikor olyan folyamatoknak vagyunk tanúi, hogy egyes civil vagy politikusi hangok érdemben versenghetnek a médiával a közösség figyelméért. A demokráciamodel, amiben mindez működik, a hálózati demokráciával írható le. Összefoglalva tehát a változásokat, amelyek a médialogikában történtek, a következőket lehet megállapítani:

2. táblázat

A médialogika és az „újmédia-logika” közötti különbségek

	<i>Médialogika</i>	<i>„Újmédia-logika”</i>
Mivel azonosul a média?	nyilvánossággal	hálózatosodott közösségekkel
A közönség megszólítása	fogyasztó	felhasználó
Az újságírás szerepe	domináns, szórakoztató, cinikus	szórakoztató, cinikus
A tudósítás módja	értelmező, kevésbé érdemi	értelmező, nem objektív
Az újságírói metafora	Kerberosz	Kerberosz, Prométheusz
Demokráciamodel	közönségdemokrácia	hálózati demokrácia
Időtartama	1990–2005	2005 >

A táblázatban „újmédia-logikának” nevezett horizontális hálózatok kommunikációjának logikája egyelőre nem vette át a médialogika szerepét. A politikai hálózatok egyelőre mindkét logikának meg szeretnének felelni. A mediatizáció és a médialogika következményként megismert jelenségek, például a perszonalizáció, a vezéresedés vagy az elit kiválasztására gyakorolt hatás továbbra is meghatározza a politikai viselkedést. Ugyanakkor az új logika is tetten érhető, amikor azt látjuk, hogy a politikusok hatalmas adatmennyiséget tesznek elérhetővé a követők számára,³⁸ úgy tesznek, mintha állandóan elérhetőek lennének, nem csak a fogadóóráikban vagy lakossági fórumaikon³⁹ vagy pedig igyekeznek követni választóikat az új közösségi hálózatokra.⁴⁰ Az „újmédia-logikában” azonban ugyanúgy működik a perszonalizáció, mint ahogy a deperszonalizáció jelensége is, mivel az egyes személyek is fenntarthatnak egy profilt a közösségi oldalakon, de ugyanez mondható el a szervezetekről is, mint amilyenek például a pártok. Mindkét oldalnak lesznek követői a közösségi oldalakon, némely esetben az is előfordulhat, hogy a szervezetnek több követője lesz, mint vezetőjének.⁴¹ Emiatt a vezéresedés jelensége is más értelmezést nyer az „újmédia-logikában”. A vezér köré szerveződött politikai szereplőknél fontosabb lesz a vezér szerepe a hálózatokban. Az elit kiválasztódása is módosulhat a logika által. A hálózatokon sikeres személy képessé válhat sikeres szervezetet

³⁸ Merkovity, 2011.

³⁹ Major, 2012; Merkovity et al., 2012; Merkovity, 2014a; 2014b.

⁴⁰ Owen–Imre, 2013.

⁴¹ Ez a helyzet például Magyarországon a Magyar Szocialista Párt és elnöke, Mesterházy Attila vagy Franciaországban a francia Unió egy Népi Mozgalomért és elnöke, Jean-François Copé Facebook-követeinek számával.

létrehozni, ahogy az Olaszországban történt Beppe Grillo és az Ötszillagos Mozgalom esetében.⁴² Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a politikai hálózatokon belül a média-logika kihívóra talált az „újmédia-logika” révén.

Összegzés

Harold Lasswell (1948) amellett érvelt, hogy a tömegkommunikációnak három társadalmi szerepe van, a tágabb környezet felügyelete, a konszenzus megkönnyítése a társadalom különböző szegmensei között és a társadalmi kultúra közvetítése. Nincs ez másképp az újmédia esetében sem, a különbséget pusztán a szerepek megváltozásában lehet megfigyelni. A tágabb társadalmi környezetet már nemcsak a média felügyeli (negyedik hatalmi ág), hanem a polgárok arra vállalkozó tagjai is blogokon és közösségi oldalakon felhívhatják a figyelmet az esetleges ellentmondásokra (ötödik hatalmi ág). A különböző társadalmi csoportok közötti kapcsolatteremtés rendkívül könnyen kivitelezhető a közösségi média korszakában. Ez nem jelenti egyben azt, hogy a konszenzus is ugyanilyen könnyen jön létre, azonban a média által teremtett konszenzus sem azonnali. A társadalmi kultúra pedig sokszínűbbé válik az újmédián keresztül, amikor a különböző szubkultúrák megismerése mindössze pár kattintás távolságra vannak. A horizontális hálózatok kommunikációja tehát nem hoz gyökeres változást a tömegkommunikáció világába, azonban szükségessé válik a politikai kommunikáció médialogikájának átgondolása. Ebben a folyamatban jelenthet segítséget az „újmédia-logika” gyakorlatának megértése.

Irodalom

- Agre, Philip E. 2002: Real Time Politics: The Internet and the Political Process. *Information Society*, Vol. 18., No. 5., 311–331.
- Albæk, Erik 2011: The Interaction Between Experts and Journalists in News Journalism. *Journalism*, Vol. 12., No. 3., 335–348.
- Altheide, David – Snow, Robert P. 1979: *The Media Logic*. Beverly Hills: Sage.
- Altheide, David – Snow, Robert P. 1991: *Media worlds in the postjournalism era*. New York: Walter de Gruyter Inc.
- Anderson, Chris. 2006: *Hosszú farok: a végtelen választék átírja az üzlet szabályait*. Budapest: HVG Kiadó.
- Van Atteveldt, Wouter – Schlobach, Stefan – van Harmelen, Frank 2007: Media, Politics and the Semantic Web. In Franconi, Enrico – Kifer, Michael – May, Wolfgang (Eds.): *The Semantic Web: Research and Applications. 4th European Semantic Web Conference, ESWC 2007, Innsbruck, Austria, June 3–7, 2007*. Heidelberg: Springer, 205–219.
- Blumler, Jay G. – Coleman, Stephen 2010: Political Communication in Freefall: The British Case – and Others? *International Journal of Press/Politics*, Vol. 15., No. 2., 139–154.
- Blumler, Jay G. 1990: Elections, the Media and the Modern Publicity Process. In M. Ferguson, Marjorie (Ed.): *Public Communication: The New Imperatives*. London: SAGE Publications, 101–114.

⁴² Ezt támasztja alá Beppe Grillo és az Ötszillagos Mozgalom követőinek száma közötti különbség is. A vezérnek egymilliónál több követője van, míg a mozgalomnak alig párezer.

- Brants, Kees 1998: Who's Afraid of Infotainment? *European Journal of Communication*, Vol. 13., No. 3., 315–335.
- Brants, Kees – van Praag, Philip 2006: Signs of Media Logic: Half a Century of Political Communication in the Netherlands. *Javnost – The Public*, Vol. 13., No. 1., 25–40.
- Brants, Kees – de Vreese, Claes – Moller, Judith – van Praag, Philip 2010: The Real Spiral of Cynicism? Symbiosis and Mistrust between Politicians and Journalists. *International Journal of Press/Politics*, Vol. 15., No. 1., 25–40.
- Chadwick, Andrew 2006: *Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. New York, Oxford University Press.
- Davies, Philip John – Newman, Bruce I. (Eds.) 2006: *Winning Elections with Political Marketing*. New York: Haworth Press.
- Esser, Frank 1999: 'Tabloidization' of News: A Comparative Analysis of Anglo-American and German Press Journalism. *European Journal of Communication*, Vol. 14., No. 3., 291–324.
- Fenton, Natalie 2008: Mediating Hope: New Media, Politics and Resistance. *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 11., No. 2., 230–248.
- Gastil, John 2008: *Political Communication and Deliberation*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Gillmor, Dan 2004: *We the Media*. Sebastopol: O'Reilly Media.
- Habermas, Jürgen 2006: *Political Communication in Media Society – Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research*. Konferencia-előadás a Nemzetközi Kommunikációtudományi Társaság éves kongresszusán, Drezda, Németország. Elérhető: http://www.icahdq.org/speech_by_Habermas.pdf (utolsó letöltés: 2013. július 17.)
- Hallin, Daniel C. – Mancini, Paolo 2004: *Comparing media systems: three models of media and politics*. Cambridge: Cambridge University Press. Magyarul: Budapest: Gondolat, 2007.
- Kluver Alan R. 2002: The Logic of New Media in International Affairs. *New Media Society*, Vol. 4., No. 4., 499–517.
- Lasswell, Harold D. 2000 [1949]: A hatalom nyelve. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegátváltatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 11–27.
- Lasswell, Harold D. 1948. The structure and function of communication in society. In Bryson, Lyman (Ed.): *The communication of ideas*. New York: Institute for Religious and Social Studies, 37–51.
- Leadbeater, Charles – Miller, Paul 2004?: *The Pro-Am Revolution*. London: Demos.
- Lu, Shiyong – Dong, Ming – Fotouhi, Farshad 2002: The Semantic Web: Opportunities and Challenges for Next-generation Web Applications. *Information Research*, Vol. 7., No. 4. Elérhető: <http://informationr.net/ir/7-4/paper134.html> (utolsó letöltés: 2013. november 20.)
- Major Stella 2012: Érdemes elektronikus levelet küldeni a politikusoknak? In Kardos Lili – Szakács Ildikó Réka (szerk.): „Öt évesek lettünk!” *Jubileumi konferencia kötet*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európa Tanulmányok Központ, 43–50.
- Manovich, Lev 2001: *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Mazzoleni, Gianpietro 1987: Media Logic and Party Logic in Campaign Coverage: The Italian General Election of 1983. *European Journal of Communication*, Vol. 2., No. 1., 81–103.
- Mazzoleni, Gianpietro – Winfried Schulz 1999: Mediatization of Politics: A Challenge for Democracy. *Political Communication*, Vol. 16., No. 3., 247–261.
- McLuhan, Marshall – Nevitt, Barrington 1972: *Take Today: The Executive as Dropout*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich Inc.
- Merkovity Norbert 2011: Hungarian Party Websites and Parliamentary Elections. *Central European Journal of Communication*, Vol. 4., No. 2., 207–223.
- Merkovity Norbert – Major Stella – Harkai Ágnes 2012: A magyar országgyűlési képviselők interaktivitás-kutatása. *Médiakutató*, Vol. 13., No. 2., 75–87.

- Merkovity Norbert 2012a: Az állampolgárok az új politikai kommunikációban. *Információs Társadalom*, Vol. 12., No. 1., 64–79.
- Merkovity Norbert 2012b: *Bevezetés a hagyományos és az új politikai kommunikáció elméletébe*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.
- Merkovity Norbert 2014a: Hungarian MPs' response propensity to emails. In Solo, Ashu M. G. (Ed.): *Political Campaigning in the Information Age*. Hershey: IGI Global, megjelenés alatt.
- Merkovity Norbert 2014b: Interactivity research among the Hungarian, Irish and Canadian MPs: The email. In Carpentier Reifova, Irena – Pavlickova, Tereza (Eds.): *Media, Power and Empowerment - Central and Eastern European Communication and Media Conference CEECOM Prague 2012*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, megjelenés alatt.
- Negrine, Ralph – Papatheanassopoulos, Stylianos 1996: The 'Americanization' of Political Communication: A Critique. *Harvard International Journal of Press/Politics*, Vol. 1., No. 2., 45–62.
- Owen, Stephen – Imre, Robert 2013: Little mermaids and pro-sumers: The dilemma of authenticity and surveillance in hybrid public spaces. *International Communication Gazette*, Online First 2013. július 15. (doi: 10.1177/1748048513491897)
- Plesner, Ursula 2012: The performativity of „media logic” in the mass mediation of science. *Public Understanding of Science*, Vol. 21., No. 6., 674–688.
- Römmele, Andrea 2003: Political Parties, Party Communication and New Information and Communication Technologies. *Party Politics*, Vol. 9., No. 1., 7–20.
- Sassen, Saskia 2005: Electronic Markets and Activist Networks: The Weight of Social Logics in Digital Formations. In Latham, Robert – Sassen, Saskia (Eds.): *Digital Formations: New Architectures for Global Order*. Princeton: Princeton University Press, 54–88.
- Shapiro, Andrew L. 1999: *The Control Revolution*. New York: Public Affairs.
- Strömbäck, Jesper 2008: Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics*, Vol. 13., No. 3., 228–246.
- Szabó Gabriella – Kiss Balázs 2012: Trends in Political Communication in Hungary: A Postcommunist Experience Twenty Years after the Fall of Dictatorship. *The International Journal of Press/Politics*, Vol. 17., No. 4., 480–496.
- Toffler, Alvin 1980: *The Third Wave*. New York: Bantam Books.
- Thompson, John B. 2005: The New Visibility. *Theory, Culture and Society*, Vol. 22., No. 6., 31–51.
- Turkle, Sherry 1997: Constructions and Reconstructions of Self in Virtual Reality: Playing in the MUDs. In Kiesler, Sara (Ed.): *Culture of the Internet*. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 143–156.
- Tyler, Tom R. 2002: Is the Internet Changing Social Life? It Seems the More Things Change, the More They Stay the Same. *Journal of Social Issues*, Vol. 58., No. 1., 195–205.
- Webb, Jen – Schirato, Tony 2006: Communication Technology and Cultural Politics. *Convergence*, Vol. 12., No. 3., 255–261.
- Wellman, Barry 2001: *The Persistence and Transformation of Community: From Neighbourhood Groups to Social Networks. Report to the Law Commission of Canada*. Elérhető: <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/lawcomm/lawcomm7.PDF> (utolsó letöltés: 2013. november 20.)

Merkovity Norbert politológus, a politikai kommunikáció kutatója, a Magyar Politikatudományi Társaság, a European Communication Research and Education Association és az International Communication Association tagja. A Szegedi Tudományegyetemen és a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen oktat politikai kommunikációval, információs társadalommal és amerikai politikai rendszerrel kapcsolatos tárgyakat. Kutatási területe az új politikai kommunikáció elmélete. Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíjas, jelenleg OTKA által támogatott kutatás keretében a politikusok újmédia-használatát vizsgálja. Első monográfiája 2012-ben jelent meg, melynek címe *Bevezetés a hagyományos és az új politikai kommunikáció elméletébe*

Pap Norbert, Nagy Janka Teodóra, Végh Andor, Léphaft Áron

A magyarországi muszlim migránsok az információs társadalomban

Bevezetés

Az iszlám kapcsán bevezetésként két jellemzőt emelünk ki: az egyik, hogy az iszlám egy kinyilatkoztató és közösségben megélt vallás, a másik, hogy hangsúlyoznunk kell nagyfokú flexibilitását. Ebben a kontextusban megállapítható, hogy az információs társadalom alapeszméje nem ellentétes az iszlám vallással, sőt a gyakorlat tükrében szembe-tűnő adaptációs készsége. Ma az iszlám társadalmait is rohamosan fejlődő IKT-használat jellemzi, e folyamat általános vonásai között az IKT-eszközök folyamatos beépülésével a mindennapokba, ideértve a vallási szükségletekhez és igényekhez igazodást is.

Az információs társadalom bizonyos „vadhajtásait” az iszlám elítéli (pl. a netes pornográfiát), továbbá a helyi társadalmi körülményektől, a kulturális háttértől függően más tartalmak is tiltottak lehetnek (pl. politikai blogok, a lokális társadalom megítélése szerint erkölcsi szempontból aggályos tartalmak).

A kérdés jelentőségét jól mutatja néhány meghatározó korjelenség is, mint például az „arab tavasz” társadalmi mozgalmában a közösségi média (Facebook, Twitter) és a modern IKT-eszközök (pl. okostelefonok) alkalmazása. A szekuláris, autoriter rezsimek elleni küzdelemben eltérő társadalmi csoportok vettek részt, de a legnagyobb tömegbázisra a különböző iszlamista csoportok (Egyiptom, Tunézia, Líbia, újabban pedig Szíria) tettek szert a beágyazottság és a mozgósíthatóság miatt. A közelmúlt történései alapján számos tény, körülmény hívja fel a figyelmet a vizsgálatunk tárgyát jelentő kérdéskör aktualitására (a nagyszámú példák sorából itt és most az IKT-eszközhasználatra utalunk az iszlamista terroreszervezetek működésében). E kérdések közül tanulmányunkban a muszlim migránsok IKT-eszközhasználatához kívánunk kapcsolódni, sajátos konnotációba helyezve az információs társadalom egyes kérdéseit, új vizsgálati szempontokat fogalmazva meg.

A kutatás keretei

A muszlim migránsok IKT-használatának jellemzőit vizsgálva tanulmányunkkal az információs társadalom narratívái¹ közül a mikroszintű narratívához kívánunk kapcsolódni elsősorban a tényfeltárást és ismertetést tűzve célul – nem titkoltan korábbi diskurzusok folytatásában bízva, ugyanakkor megfogalmazva a kutatás számára megjelenő új feladatokat is. A narratívák egymáshoz kapcsolódó szintje megválaszolja kutatásunk aktualitásának és az alkalmazott módszer kérdését is. Az iszlám vallás, a muszlim közösségek növekvő szerepe, európai, illetve magyarországi jelenléte szükségessé és lehetségessé teszi digitális kontextusban való vizsgálatukat is.

Kutatásunk célja a Magyarországra érkező muszlim migránsok körében végzett vizsgálatok alapján elsősorban IKT-használatuk jellemzőinek vizsgálata. Annak bizonyítása, hogy az információs társadalom kutatási témái sorában helye és szerepe van a „mininarratívák” között a muszlim közösségek digitális kultúrája vizsgálatának, a kutatási eredmények pedig új diskurzusok folytatásának lehetőségét kínálhatják.

Hipotézisünk az, hogy a Magyarországra érkező muszlim migránsokat specifikus sajátosságokkal verifikálható IKT-használat jellemzi, amelynek háttérében szociális identifikációjuk: vallási, etnikai, nemhez és korhoz való tartozásuk áll. Feltételezzük továbbá, hogy közösségi életük – illetve annak egy dichotóm mintázata, migráns létük – szervezésében szignifikáns szerepet játszik az IKT-eszközhasználat.

Kutatásunk során módszerként a társadalmi informatika körében elhelyezve (*social informatics*)² egyrészt a „mininarratívához” tartozó szövegek elemzését alkalmaztuk, másrészt ezzel szoros összefüggésben vizsgálatunk tárgya a „cselekvőhálózat-elemzés” (ANT) egyes elemeinek alkalmazását indukálta.³ A hálózatok „cselekvők” által történő szerveződését (pl. a migránsok IKT-eszközök révén történő információszerzését és kapcsolattartását) vizsgálva az adott élethelyzethez kapcsolódó (migráció), praktikus tárgyú interjúk IKT-eszközhasználatra vonatkozó „mininarratívái” kerültek elemzésre: technikai eszköz – egyén (és az ő szociális identitása) – közösség (elsősorban a vallási közösség) – társadalom összefüggésrendszerében.

Jelen vizsgálataink több szakaszban zajlottak: egyrészt 2010 és 2011 őszén, valamint 2012 első felében kérdőíves felmérést végeztünk a pécsi szunnita muszlim közösség tagjai között (2010-ben 28 db, 2011-ben 11 db kérdőív lekérdezésére került sor), továbbá interjúkat (4 db) készítettünk mindkét időpontban a közösség vezetőivel és tagjaival. A kérdőíves felmérések a közösség heterogén és időben gyorsan változó jellege miatt nem lehettek kor, iskolai végzettség és nem szerint reprezentatívak, ezért mind nagyobb arányú megkérdezésre törekedtünk. A kérdőívet 2010-ben a teljes közösség mintegy 30%-a, ezen belül a Jakováli Hasszán Pasa dzsámiban működő szunnita hívők csoportjának 50%-a töltötte ki. A kérdőívek 2011-ben az ugyanezen dzsámiba járó szunnita muszlim közösség mintegy 15-20%-a esetében kerültek lekérdezésre. Ebben az esztendőben is 2 db interjút készítettünk a pécsi közösségben, majd 2012 első felében további interjúkat vettünk fel, kiegészítő jelleggel.

¹Z. Karvalics, 2007, 41–43.

²Kling, 1999.

³Callon, 2005; Király, 2005.

A megkérdezettek másik csoportját a 2012. november és 2013. március között Macedóniában, Szerbiában és Koszovóban végzett kutatások során a tiltott határátlépés és kísérlete szabálysértést elkövető muszlim vallásúak kapcsolatba került személyek jelentették. Összesen 11 interjút készítettünk segélyezőkkal, intézményvezetőkkel, hivatalnokokkal, a csempészhalózathoz tartozó/valamikor ott is működő személyekkel, helyi lakosokkal, akik esetenként szolgáltatást nyújtottak a csempészsútvonal rendszerében, vagy egyszerűen csak megfigyelők voltak. A terepkutatás a macedón–koszovói határszakasz több kiemelt területén (sar planinai körzet, vitinai körzet, gnjilanci körzet), valamint a magyar–szerb határ migrációs szempontból legfontosabb sávjában (Szabadka és Röske környéke) zajlott. Magukkal a migránsokkal interjú nem készült, a résztvevő megfigyelések tapasztalatait hasznosítottuk szabad mozgásuk, illetve IKT-eszközhasználatuk tekintetében (pl. menekülttáborban, városi és falusi, sok esetben ad hoc szolgáltatóhelyeken).

Információs társadalom, az IKT-eszközhasználat és jellemzői, vizsgálati módszerek

Egy tudományos probléma fokmérőjének tekinthető önmeghatározási kísérleteinek mértéke és differenciáltsága. E szempontból az „információs társadalom” kérdése kiemelt szerepű, hiszen „webtárhelynyi” szakirodalom foglalkozik az eredetileg társadalomtudományi terminusként definiált, illetve eltérő dimenziókból közelített,⁴ későbbi modellekbe szervezett⁵ fogalom körülírásával, meghatározásával, paradigmatis, komplex és holisztikus értelmezésével.⁶

A rendkívül nagyszámú és heterogén definíciók közül itt és most mindössze egyrészt a „Castells”-i kiindulópontokra kívánunk emlékeztetni („...az információs társadalom az emberi együttélés új módja, amelyben az információ hálózatba szervezett előállítás, tárolása, feldolgozása, előhívása játssza a legfontosabb szerepet”),⁷ amely az információs társadalom alapvető sajátosságaiként a globalitást, a hálózati működési formát és a globális média-kultúrát fogalmazza meg. Másrészt tanulmányunkban a témánk szempontjából adekvátnak tekintendő, történeti összehasonlításra is alkalmas két modellhez, Bell és Masuda tipológiájához kívánunk kapcsolódni. Bell kilenc meghatározó szempont (termelési mód, gazdasági szektor, átalakulást hozó erőforrások/stratégiai erőforrás, technológia, tudásbázis, módszertan, időperspektíva, tervezés, vezérelv) alapján tekinti át a preindusztriális, indusztriális és az általa posztindusztriálisnak nevezett információs társadalom különb-

⁴ Az információs társadalom esetében a tárgyalt „differentia specifica”, mint meghatározó dimenzió: technológia (innováció, tudomány, oktatás/képzés), foglalkozásszerkezet, gazdaság, térszerkezet, kultúra. Pintér, 2007, 22.

⁵ Bell, 1976; Hayashi, 1969; Masuda, 1988.

⁶ A definíciós szakirodalom áttekintése: Z. Karvalics, 2007, 34–39, illetve a kérdés több szempontú megközelítése: Almeida, 2012; Ágoston – Nagy – Szirbik – Varga, 2011; Nagy, 2009.

⁷ Castells, 1996–1998; Pintér, 2007, 11–28.

ségeit.⁸ Masuda pedig az innovációs sajátosságok, a gazdasági-társadalmi jellemzők és az értékek alapján definiálja az ipari és az információs társadalom különbségeit.⁹

Az információs társadalom innovációs sajátosságai, az IKT-eszközhasználat jellemző formái szükségessé tették a technológia és társadalom összefüggérendszerének új típusú vizsgálatát, új vizsgálati módszerek alkalmazását. Már Rogers felhívta a figyelmet arra, hogy az innovációk, így az új technológiák terjedése társas hálózatokban, ún. *diffúziós hálózatokban* valósul meg. Az egyén innovációs adaptációs készségét egyrészt meghatározza a hálózat homofil jellege, másrészt az egyén hálózaton belüli pozíciója, továbbá az a küszöbérték, amelytől kezdve az egyén számára megéri használni az új technológiát, az új IKT-eszközöket. Az innovációk terjesztése és terjedése szempontjából Rogers a használók között megkülönböztet innovátorokat, korai felhasználókat, korai többséget, kései többséget, lemaradókat, valamint az IKT-eszközhasználatot elutasítókat. Az IKT-eszközök diffúziójának különböző szakaszait különíti el az egyén és a társadalom szempontjából: az innovációval kapcsolatban 1. információszerzést, 2. vélekedés kialakítását, 3. döntéshozatalt, 4. a használat értékelését.¹⁰

Az IKT, amely információk megszerzését, tárolását, feldolgozását, továbbítását, elosztását, kezelését, kontrollját, átalakítását, visszakeresését, felhasználását jellemzően digitális formában valósítja meg, sajátos jellemzőkkel rendelkezik.¹¹

- a.) Az új technológiai rendszerek megjelenése közötti idő folyamatos és radikális rövidülése.¹²
- b.) A technológiai rendszerekben a variációk, mutációk és hibridek nagyszámúvá válása.
- c.) A technikai eszközök teljesítménynövekedése.
- d.) A konvergencia jelensége fizikai (pl. kommunikációs eszközök és hálózatok) és nem fizikai szinten (pl. adatbázisok, kommunikációs csatornák, tartalomelosztó rendszerek). A konvergencia azt is jelenti, hogy az infokommunikációs technológia egyrészt olyan új technológiai rendszereket hoz létre (pl. internet, mobil-távközlés), amelyek átalakítják a mindennapi élet területeit, másrészt magába olvaszt korábban is létező információs és kommunikációs rendszereket (pl. vezeték nélküli telefon, rádió, televízió, szórakoztató elektronika).
- e.) Az IKT beszivárog az elsődlegesen nem információs és kommunikációs jellegű technológiai rendszerekbe (pl. építőipar, szállítás), egyre inkább áthatja azokat, ahogyan a mindennapi élet egyes elemeit is át- meg átszövi (*pervasive computing, ubiquitous computing*), és kiterjeszti azokat a virtualitás dimenziójába.

Az információs társadalom vizsgálata a „Castells”-i alapokon egyaránt jelenti a technológia társadalomra gyakorolt hatásának és az IKT társadalmi konstruáltságának vizsgálatát (ez utóbbi legfontosabb momentuma az irányítás, valamint a társadalom szervezeti átalakulása, illetve ezen belül a hálózatosodás és a társadalmi tőke). A vizsgálati mód-

⁸ Bell, 1976.

⁹ Masuda, 1988.

¹⁰ Rogers, 1955.

¹¹ Kincsei, 2007, 59–61.

¹² Hronszyk, 2002.

szerek aszerint is csoportosíthatóak, hogy e kölcsönhatás mely elemét hangsúlyozzák. A technológiai determinizmussal szemben a társadalmi meghatározottságot hangsúlyozó irányzatok közül az STS (*Science, Technology and Society studies*) egy komplex elméleti háttérre és interdiszciplináris módszertani elvekre alapoz.¹³ Gyökereiben ezen iskolához kötődik az ANT (*Actor, Network, Theory*)¹⁴ és a SCOT (*Social Construction of Technology*), mint alapvetően mikroszinten alkalmazott vizsgálati módszer is,¹⁵ amelyek a szakirodalomban többször is felvetett együttes alkalmazása a diffúziós elmélet eredményeinek figyelembe vételével együtt hozhat új eredményeket az IKT-eszközhasználat kutatások során is.¹⁶

Az iszlám jelentősége és a muszlimok migrációja Európában és Magyarországon

Az iszlám 1,6 milliárd hívővel a kereszténység után a második legjelentősebb vallás, a Föld népességének 23,4%-át adja. Hozzávetőlegesen 50 országban képez többségi vallást, kialakulása az Arab-félszigethez kötődik, onnan terjedt el. Észak- és Közép-Afrikában, valamint Ázsia egyes térségeiben nagymértékben van jelen, de ma már szinte a világon mindenütt találkozhatunk muszlim hívőkkel. Terjeszkedése során Európában is megjelentek az iszlám hódító birodalmi. Az Ibériai-félszigeten az Omajjád állam, a Balkánon az Oszmán Birodalom szerveződött meg és maradt fenn évszázadokig, és csak a felszabadító háborúkat követően szorultak ki onnan. Az ibér területeken vallási közösségeiket is felszámolták a katolikus uralkodók, a Balkánon viszont milliós tömegben, helyenként tömbszerűen megmaradtak a muszlim közösségek. A balkáni dezintegrációs folyamatok következtében ma már több, többségében muszlimok által lakott állam is kialakult (Albánia, Koszovó, a csak részben európai Törökország, illetve a muszlimok relatív többségével jellemezhető Bosznia- Hercegovina). A kelet-európai területeken korábban a krími, napjainkban viszont a kaukázusi, továbbá a közép-ázsiai térség játszott szerepet az iszlámmal való kapcsolatban. A 19–20. században a koloniális kapcsolatrendszer, majd a második világháborút követően a modern migráció keretében kerültek nagy számban muszlim migránsok Európa fejlettebb, jellemzően nyugati államaiba.¹⁷ E népességmozgásban a háború utáni konjunktúra megnövekedett munkaerőigénye is szerepet játszott, és elsősorban ezzel magyarázható, hogy napjainkban már több mint 43 millió iszlám hívő él Európában (a teljes lakosság 5,8%-a), de a Pew Institute előrejelzése szerint számuk 2030-ra az 57 milliót is elérheti (ez Európa teljes lakosságának 7,8%-a!).

Magyarországot eddig csak kevéssé érintette a muszlimok migrációja.¹⁸ A magyar társadalomban az ország történelme során többször is megjelentek a muszlimok valami-

¹³ MacKenzie–Wajcman, 1985; Bijker – Hughes – Pinch, 1987.

¹⁴ Callon, 2005.

¹⁵ Pinch–Bijker, 2005.

¹⁶ Kincsei, 2007, 51–54.

¹⁷ N. Rózsa, 2010; Pap, 2013.

¹⁸ Kelet-Közép-Európa népei az iszlámmal hosszabb ideje állnak kontaktusban. Az egyik legkorábbi kapcsolatot ebben a relációban a magyarok alakították ki, akik, mint a népvándorlás aktív

lyen formában, de ezek a periódusok nagyrészt úgy zárultak, hogy az iszlám társadalmi bázisa megszűnt, a muszlim közösségek tagjai vagy asszimilálódtak, vagy elhagyták az ország területét. Kulturális, építészeti, irodalmi lenyomatai e periódusoknak azonban megmaradtak, és szerepet játszottak az iszlám újjászületésében, illetve meghatározták a magyar többségi társadalom viszonyulását is. A Magyarországon élő muszlimok a saját létszámukat ma mintegy 32 000 főre becsülik. Napjaink magyarországi iszlámjának jellemzője, hogy a muszlim közösség nagyon megosztott. Szakértők szerint az összes magyarországi muszlimnak valamivel több, mint fele arab országból származó migráns.¹⁹ További jelentősebb származási csoportok az irániak és a törökök, de afgán, pakisztáni, szudáni, illetve más afrikai államokból érkező migránsok is jelen vannak az országban. A hazai muszlim közösség tagjainak nem egészen 8%-a a magyar áttértek száma. A közösség közel 10%-a diák, akik jellemzően csak pár évet töltenek az országban, így esetükben egyfajta rotáció figyelhető meg. A közösségben belső megosztottság a „magyar muszlimok” és a bevándorlók között, a török háttérű szervezetek és az arabok között, valamint a szunniták és a sííták között figyelhető meg. A muszlimok zöme Budapesten és néhány vidéki nagyvárosban, Pécsen, Szegeden, Debrecenben él. A muszlim közösségre jellemző, hogy fiatalos korszerkezetű, inkább középosztályos jellegű. Vannak, akik jól beilleszkedtek a helyi nem muszlim közösségbe (pl. a magasán kvalifikált vagy a saját üzlettel rendelkezők), a háború elől vagy szegényebb országból menekültek számára komoly kihívás az elhelyezkedés, a gazdasági és társadalmi beilleszkedés. A magyarországi muszlim közösség tagjai felülreprezentáltak az egészségügyben, a kereskedelemben és a vendéglátásban. Az egyetemi városokban az egyetemisták jelentik a helyi muszlim közösség bázisát. A magyarországi iszlám építészet (oszmán építészet) emlékeit számon tartják, részt vesznek azok gondozásában, a magyarországi műemlék mecsetek közül kettőt rendszeresen, kettőt pedig alkalmanként használnak vallási célokra.

Az iszlám magyarországi szervezetei és társadalmi háttérük

A magyarországi iszlám közösség helyzetét egyrészt az egyházakról, felekezetről és vallási közösségekről (1990. évi IV. törvény, 2011. évi CCVI. törvény), másrészt a civil szervezetekről (1989. évi II. törvény, 2011. évi CLXXV. törvény) és a menekültek jogállásáról szóló (2007. évi LXXX. törvény) jogszabályok határozzák meg. A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény megengedő szabályozása teremtett lehetőséget az első szunnita muszlim szervezetek alapítására. A legrégebbi vallási szervezet a *Magyar Iszlám Közösség*, amelyet 1988-ban alapított Mihálffy Balázs. Az egyház vezetője (elnöke) a magyar Bolek Zoltán, tagjai is jellem-

résesei, már az eurázsiai sztyeppén kapcsolatba kerültek muszlimokkal. Sőt, a honfoglalók között 2–5%-ra tehető a muszlimok aránya, akiknek egy részét azok a kálizok, böszörmények alkották, akik speciális „állami” szolgálatot is elláttak, mint pénzügyi szakértők. A később ugyancsak megtelepedett kunok egy része szintén muszlim volt. A muszlim közösség fennmaradása a 14. századig követhető, erre az időszakra vagy asszimilálták őket, vagy elhagyták a Magyar Királyság területét. Néhány évtizeddel később már egy tisztán keresztény Magyarország ütközött meg az Oszmán Birodalommal és szerzett új tapasztalatokat az iszlámról, mint a törökök vallásáról.

¹⁹ Sulok, 2010; Csicsmann-Vékony, 2011.

zően magyarok. A vallási mellett erős nemzeti elkötelezettség, patriotizmus jellemzi a közösséget. Rendszeresen szerveznek hazai és nemzetközi karitatív akciókat, továbbá muszlim missziókat tartanak fenn a menekülttáborokban, és börtönpasztorációt végeznek.²⁰ Az *Iszlám Diákok Egyesülete* mint civil szervezet jött létre, még a MIK előtt egy évvel, 1987-ben. Az egyesület részben közösségi, szervezeti előzménye volt a 2000-ben alapított Magyarországi Muszlimok Egyházának. Két alközpontja Szegeden és Pécsen található, a szervezet tagja a *Federation of Islamic Organisation in Europe* nemzetközi szervezetnek. Vezetője a magyar Sulok Zoltán, tagjai között nagy számban találhatók külföldi származású hívők is. A harmadik, létszám szerint a legkisebb, 2003-ban létrejött szervezet az *Iszlám Egyház* székhelye a Dar-as-Salaam mecsetben, Budapesten található. A hívők egy kisebb csoportja az MME-ből vált ki. A vallási vezető a vélekedések szerint neo-szclafi tanokat követő, palesztín származású Tayseer Saleh. A muszlim szervezetek a 2011-es jogszabályváltozás miatt kialakult helyzetben kénytelenek voltak összefogni, és a két nagyobb szervezet (a MIK és az MME) 2012-ben létrehozta a *Magyarországi Iszlám Tanácsot*. Jelenleg ez a szervezet (amely nincs bejegyezve) látja el a jogszabályban rögzítettek szerint a muszlimok magyarországi képviselőjét, ugyanakkor a két létrehozó szervezetet is a muszlimok legitim képviselőjének tekintik.

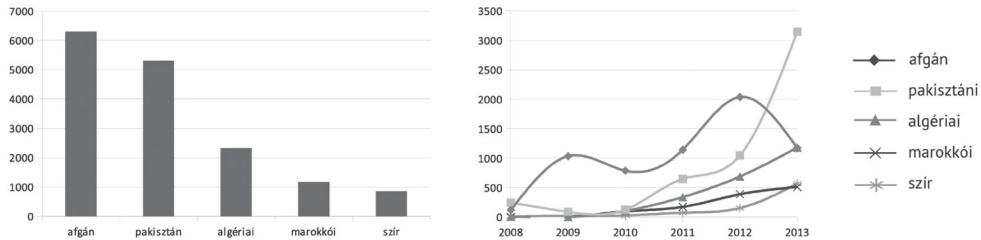
A civil szervezetek között is számos muszlim szervezettel találkozunk. Az egyik legnagyobb múlttal rendelkező a már említett *Iszlám Diákok Egyesülete*, amelyet még az 1980-as évek végén alapítottak a ma főként a Magyarországi Muszlimok Egyházához kötődő személyek. A Gülen-mozgalomhoz kötődő *Dialógus Platform Egyesület* 2005-ben jött létre török és magyar tagokkal. A güleni tanítás fordításán és a publikációs tevékenységen kívül konferenciákat szerveznek. A *Magyarországi Iszlám Kulturális Egyesület* 2008-ban hozták létre török és magyar magánszemélyek. Az *Aluakf Alapítvány* Miskolcon tevékenykedett, ahol imaházat is fenntartott. A muszlim egyházi és civil szervezetek Európában részben hasonló problémákkal szembesülnek, ezért a válaszok is hasonlóak. Központi szerepet kap az imahely biztosítása, továbbá a vallási tanítás átadása rendezvények, fordítás, publikálás, nyelvtanítás útján is. A magyarországi muszlimok nagy többsége szunnita, de jelen vannak kis számban síita szervezetek is. A származási, vagy a vallási kérdésekben meglévő különbségek külön szerveződések eredményeztek. A török, szífi háttérű csoportok szervezetenként is különválnak a szunnita többségtől, és nemzetközi hálózatba szervezett egységeket hoztak létre. A migráns és a helyi, konvertált muszlimok változatos módon működnek együtt, teljes elzárkózás nem tapasztalható.

Az IKT-eszközhasználat jellemzői, információs társadalom-helyzetkép a kutatási mintát jelentő migránsok fontosabb kibocsátó államaiban

Kutatásunk céljaként a Magyarországra érkező muszlim migránsok IKT-használatának vizsgálatát fogalmazzuk meg. A minta és a célcsoport pontos körülhatárolása több szempontú megközelítést kívánt. Az egyik kört a fent ismertetett hazai muszlim közösségek

²⁰ Pap, 2011; Pap-Ladányi, 2012; Udvarvölgyi, 1998.

tagjai, a másik kört pedig a tiltott határátlépés és kísérlete szabálysértést elkövető muszlim vallásúak jelentették. Az IKT-eszközhasználat jellemzőinek vizsgálata során az első lépés egy kiinduló helyzet és állapot felmérése volt, amely a kibocsátó államok információs társadalmi és IKT helyzetképeinek ismeretét és ismertetését kívánta meg.

1. ábra.

Tiltott határátlépés és kísérlete szabálysértés állampolgári megoszlásának alakulása 2008 .01. 01–2013 .07. 31. között az öt leggyakoribb Európán kívüli ország állampolgárai tekintetében (Forrás: Saját szerkesztés az ORFK Rendészeti Főigazgatóság Rendészeti Elemző-értékelő Osztály adatai alapján)

Afganisztán

Afganisztán a kibocsátó terület egyik vezető országa, a fejlettségi mutatók alapján a legelmaradottabb. A 2000-es évek konfliktusai után az évtized közepén viszonylagos stabilitással megjelentek a mobilhálózatok és internetszolgáltatók. A 2012-es adatok szerint a népesség 5%-a rendelkezik²¹ internet-hozzáféréssel, a 100 főre jutó mobil előfizetések száma pedig 53%, amely a legalacsonyabb a régióban, 2013-ban már 5 mobilszolgáltató és 7 jelentősebb internet szolgáltató²²volt jelen a piacon. Internet-hozzáférés 2010-ig csak a nagyobb városokban volt, mára azonban jelentősen bővült a vonalas infrastruktúra a rurális térségben is (ez a bővülés elsősorban a „dial-up” szélesebb elterjedését jelenti). Megfigyelhető, hogy 2012-ben az egész szektor jelentősen bővült, és a mobilszolgáltatók mindegyike bevezette a 3G-s szolgáltatásokat.²³ Az ország nem szerepel az ITU által kiadott DAI rangsorban,²⁴ azonban feltételezhető, hogy csak az ötödik ötödbe kerülhetne a rendelkezésre álló adatok alapján. Az ország Facebook-felhasználóinak aránya 1,26%, és ez szintén kirívóan alacsony a régióban.²⁵ A kormánzatnak voltak ugyan tervei a közösségi oldal korlátozására, erre azonban (feltehetően pénzügyi okokból) nem került sor.

²¹ Más források szerint ma ez a szám eléri a 10%-ot.

²² <http://mcit.gov.af/en/page/16>

²³ <http://www.budde.com.au/Research/Afghanistan-Telecoms-Mobile-Internet-and-Forecasts.html>

²⁴ <http://www.itu.int/ITU-D/ict/dai/>

²⁵ Üzbegisztán és Tádzsikisztán esetében is viszonylag alacsony az arányszám, azonban ezekben az országokban korlátozták/korlátozzák a közösségi oldal elérését, és van helyi alternatíva.

Pakisztán

Az irreguláris migráció másik vezető kibocsátója, Pakisztán földrajzi és gazdasági helyzetéhez megfelelő, alacsony kommunikációs fejlettséggel rendelkezik. Az internet-penetráció 15,3%, a mobil-előfizetők aránya pedig 70%-os. A kommunikációs piacot az elmúlt évtizedben az állami monopóliumok feloldása és a mobil előfizetők számának exponenciális bővülése jellemezte. A legnépszerűbb közösségi oldalnak majdnem 8 millió felhasználója van (4,2%). A kormányzati cenzúra elsősorban pornográfiát, a muszlim erkölcsöt sértő oldalakat, videómegosztó portálokat vesz célba, azonban egyes esetekben a Facebook elérését is felfüggesztették.²⁶

Szudán

Szudán, a „fekete Afrika” és az arab világ közötti kapocs viszonylag kis kibocsátó, azonban elég jól jellemzi közvetlen környezete viszonyait. A szudáni telekommunikáció az 1994-es év óta, amikor világszinten alacsony telefonos penetrációval rendelkezett (0,23%), folyamatosan javul. Ennek és a közelmúltat végigkísérő állandósult konfliktusoknak a fényében a bővülő piac, a 4 mobilszolgáltató, a 60–78% mobilpenetráció, 19–24% internetpenetráció hihetetlennek tűnhet. A telekommunikációs piac rekordmértékű növekedést könyvelhetett el a közelmúltban, a hozzáférési index azonban nagyon alacsony. A legnépszerűbb közösségi oldal felhasználóinak aránya becslések alapján csupán 1,01%.²⁷

Szíria

A Szíriából érkező migránsok már a 2011-ben kirobbant polgárháború kezdetén feltűntek az általunk vizsgált migrációs útvonalon. Az innen érkezők csoportja korban és nemben változatos képet mutat, motivációikról joggal feltételezhető, hogy nem elsősorban gazdasági migránsok. A sajátos szíriai gazdasági fejlődés olyan helyzetet teremtett napjainkra a kommunikáció terén, amelyben egyszerre vannak jelen jelentős hiátusok (állami monopóliumok), és egészen modern elemek (bővülő 3G-s szolgáltatások, eHealth tervek²⁸ stb.).²⁹ A polgárháborúig folyamatos, de regionális viszonylatban megkésett fejlődés jellemezte a szektort, az internet- és mobilfelhasználók aránya 22,5%, illetve 68,17% volt. A hozzáférési index 0,28%, regionálisan is alacsony. Egy becslés szerint a Facebook-felhasználók száma 2011-ben 356 ezer fő volt, ez mindössze a népesség 1,5%-

²⁶ http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/resources/FOTN%202013_Pakistan.pdf

²⁷ <http://www.arabsocialmediareport.com/UserManagement/PDF/ASMR%20Report%201.pdf>

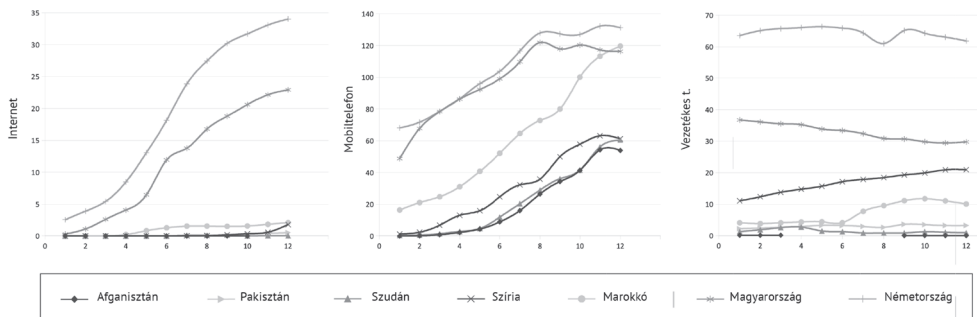
²⁸ http://www.helmholtz-muenchen.de/ibmi/efmi/index.php?option=com_content&task=view&id=1061&Itemid=258

²⁹ <http://www.budde.com.au/Research/Syria-Telecoms-Mobile-Broadband-and-Forecasts.html>

a.³⁰ Már a polgárháborút megelőző időszakban a kormányzat többször korlátozta a szerveződésre lehetőséget adó oldalakat (így a közösségi oldalakat is), de több ízben teljesen le is állította a hálózatot, illetve megszakította a külvilággal a forgalmat.³¹

Marokkó

Telekommunikációs szempontból Marokkó számos afrikai ország számára példaként szolgálhat. A szektor privatizált, három vonalas és ugyanennyi mobilszolgáltatóval, alacsony árakkal és régiós és kontinens-viszonylatban is rekordmagasságú, szélessávú- és mobilinternet -penetrációval.³² A kommunikációs szektor ilyen szintű fejlettsége elképzelhetetlen lenne szoros európai kapcsolatok nélkül. A legfontosabb előnyt a száloptikai hálózathoz való könnyű hozzáférés és a francia tőke³³ szektoron belüli magas jelenléte jelenti. A Freedom House az országot internetszabadság szempontjából részlegesen szabadnak minősítette.³⁴ Ennek elsődleges oka az „arab tavasz” időszaka alatti szűrés, illetve a közelmúltig jellemző internetcenzúra és egyes ellenzéki bloggerek üldözése.³⁵ A maghrebre jellemző módon a marokkói hatóságok is a hatalom ellen felszólaló aktivisták üzeneteit, videócsatornáit és a szerveződésre alkalmas oldalakat tartják a legveszélyesebb fórumoknak.

2. ábra.

Az internet, mobiltelefon és vezetékes vonalak arányának változása 2001 és 2012 között (Forrás: Saját szerkesztés a World DataBank – World Development Indicators³⁶ alapján)

³⁰ <http://www.arabsocialmediareport.com/UserManagement/PDF/ASMR%20Report%201.pdf>

³¹ <https://opennet.net/research/profiles/syria>

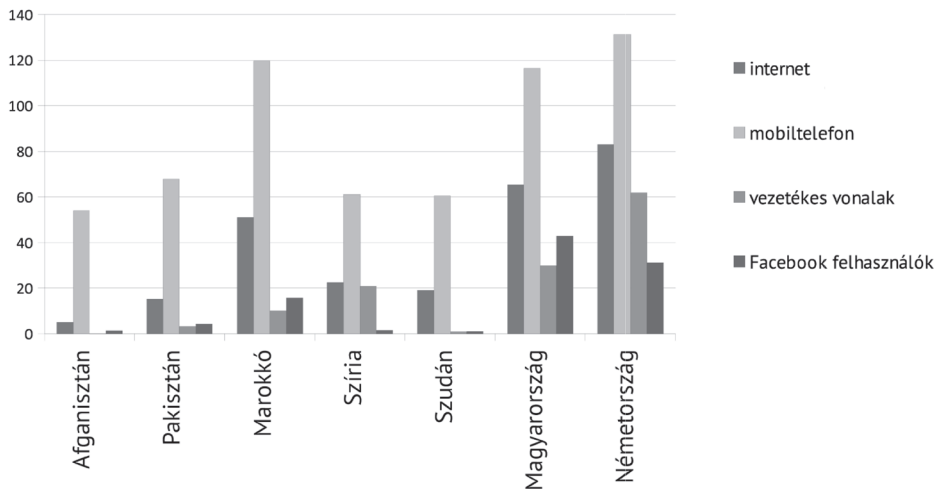
³² <http://www.budde.com.au/Research/Morocco-Telecoms-Mobile-and-Broadband.html>

³³ http://www.entreprendre.ma/Telecommunications-Vivendi-monte-a-53-dans-le-capital-de-Maroc-Telecom_a947.html

³⁴ <http://freedomhouse.org/report/freedom-net/2013/morocco>

³⁵ https://opennet.net/sites/opennet.net/files/ONI_Morocco_2009.pdf

³⁶ <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators>

3. ábra.

Internet-, mobiltelefon- vezetékes- és Facebook-penetráció a főbb kibocsátó országokban, Magyarországon és Németországban (Forrás: Saját szerkesztés az ITU,³⁷ ASMR³⁸ adatai alapján)

Szembevetendő, hogy bár a migránsokat kibocsátó országokban, és azok tágabb régióiban a mobilkommunikáció és az internet még viszonylag friss fejlemény, a technológiai fejlődés folyamatos és radikális. Az IKT társadalomra gyakorolt hatását tükrözi többek között az a tény is, hogy a technikai közösségi hálózatok elterjedésének időpontjára hatalmas, elsősorban fiatal, mobilis tömegek kapcsolódtak be abba a folyamatba, amelynek a muszlim vallású migránsok többsége is részese volt.

A kutatás során az elkülönülő célcsoport esetében eltérő vizsgálati módszert alkalmaztunk.

1. A magyarországi muszlimok jelentős részét kitevő migránsok esetében a nem törvényes keretek között hazánkba érkezők esetében résztvevő megfigyelés mellett interjúkat készítettünk, és ezeket a „mininarratívához” tartozó szövegeket elemeztük.³⁹
2. Egy kérdőíves felmérés kiegészítésére ugyancsak a „mininarratívához” kapcsolhatóan interjúk készültek a magyarországi muszlim vallású migránsok egy jól körülhatárolt körével, a pécsi muszlim közösség tagjaival.

³⁷ <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>

³⁸ <http://www.arabsocialmediareport.com/Facebook/LineChart.aspx?&PriMenuID=18&CatID=24&mnu=Cat>

³⁹ A megfigyelések, interjúk a kutatócsoport által 2012. november–2013. március között Macedóniában, Szerbiában és Koszovóban végzett terepi kutatáson készültek.

Mindkét esetben a hálózatok „cselekvők” által történő szerveződését vizsgáltuk az adott élethelyzetekhez kapcsolódóan az IKT-eszközhasználat tekintetében technikai eszköz – egyén (és az ő szociális identitása) – közösség (elsősorban a vallási közösség) – társadalom összefüggés-rendszerében.

A muszlim vallásúak IKT-eszközhasználatának sajátosságai a „mininarratívák” tükrében

A.) A balkáni migrációs útvonal és az IKT-eszközhasználat a tiltott határátlépés és kísérlete szabályértést elkövető muszlim vallásúak körében

Az európai muszlim bevándorlók jelentős része köztudottan nem a törvényes keretek között érkezik a kontinensre. Többségük a jobb élet reményében, illetve kényszerből, mint menekült választja az illegális határátkelések sorozatát, amelyhez elengedhetetlen egy modern kommunikációs technológiákat szükségszerűen használó háttérhálózat jelenléte, működése. Ezek a háttérhálózatok azonban csak részben a migránsok által közvetlenül működtetett, igénybe vett információs és kommunikációs bázisok. Az embercsempészet mint megszervezett, „szolgáltatást nyújtó” struktúra az, amely kezében tartja, irányítja e hálózatot és infrastruktúrát. A migránsok mint személyek annál inkább közvetlen felhasználói (és részben kényszerű megteremtői) az említett segítő IKT-rendszereknek, minél inkább kiszorulnak a szervezett embercsempészet szolgáltatásaiból.

Az illegális határátlépési statisztikák alapján a Magyarországot is érintő „Balkáni útvonalat” igénybe vevő migránsok az elmúlt években a legnagyobb arányban Afganisztán és Pakisztán területéről érkeztek (4. ábra). Ugyanakkor nagyobb távlatokat vizsgálva jól kimutatható a politikai-háborús konfliktusrégiók mindenkor hatása az említett „útvonalon”.

A „Balkáni útvonal” egy folyamatosan változó, elsősorban a bolgár, albán és görög szervezett bűnözés által működtetett és meghatározott állandó változásban lévő kereskedelmi csempész-útvonalhálózat. A helyi csoportok mellett a küldő és fogadó országok „ügynökei” is működnék a területen.⁴⁰ Természetesen, a lokális bűnszervezetek és egyes szolgáltatói kiszolgáló csoportok (sofőrök, taxisok, szállásadók, és kommunikációt segítő magánszemélyek) az említett két szervezettel etnikai hovatartozást nem számon tartva mindenhol együttműködnek a saját haszon reményében. A felvázolt térbeli hálózat így egy olyan nagy földrajzi kiterjedésű útvonalrendszert tart fenn, amely az aktuális nemzeti és nemzetközi rendészeti intézkedések hatására (erősödő határellenőrzés, modern térfigyelő eszközök beépítése a határőrizetbe, nemzetközi összefogások és razziák) nagyon gyorsan képes súlypont áthelyezésre. Ilyen jelentősebb áthelyeződés volt 2007-ben is, amikor az albán–görög határról az embercsempészet fő csomópontja áttevődött a görög–macedón határon keresztül a macedón–szerb és a macedón–koszovói térségre. Az útvonal Montenegrón, Horvátországon, Magyarországon és Szlovénián keresztül foly-

⁴⁰ Antopoulos–Winterdyk, 2006.

4. ábra.

A Magyarországra érkező illegális migráció legtipikusabb útvonala, az útvonal mentén kialakult fontosabb állomások és elágazások (Saját szerkesztés a terepen végzett kutatás tapasztalatai alapján)

tatódik a nyugat-európai célállomások felé.⁴¹ Horvátország EU-s csatlakozásával nem történt alapvető változás, mivel Horvátország nem vált tagjává a schengeni övezetnek, ugyanakkor a határőrizetének súlypontja átevdött az EU külső határaitra (Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia), amely már rövid időn belül az embercsempészetet irányító hálózat reagálását eredményezte.⁴²

A balkáni útvonal előző állomásán, a szerbiai tranzitterületen gyűjtött tapasztalatok szerint az illegális migrációban részt vevő személyek túlnyomó többsége használja a mobiltelefonokat vagy az internetet a migrációhoz, és sokan használnak elektromos pénztranszfer-szolgáltatásokat is. Az interjúk tanúsága szerint a migránsok IKT-használata több tényezőtől függ. Úgy tűnik, szinte kizárt az olyan személy közülük, aki nem vesz igénybe ilyen jellegű eszközt. A használat több célból történhet: elsősorban általános információszerzés (térkép, törvényi-bevándorlási információk, stb.), kommunikáció (sorstársakkal, migráncsoportokkal, családdal való kommunikáció, akik esetenként szintén az embercsempész útvonal valamely állomásán helyezkednek el), egzisztenciális (pénzátadás, pénzfogadás ügyintézése) esetleg segélyjellegű használat. Ezekhez olyan eszközigény szükséges (hordozható számítógépek, internetezésre, illetve bizonyos közösségi portálok megnyitására alkalmas telefonok, stb.), amelyet a migránsokat elindító országokban csak egy szűkebb és elsősorban fiatalabb réteg használ.

Az elmondottak szerint a telefonok nem az otthoni kapcsolattartást, inkább a csempészhálózattal való kommunikációt szolgálják. Az illegális migránsok túlnyomó több-

⁴¹ http://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_ARA_2013.pdf

⁴² <http://www.glasistre.hr/vijesti/svijet/u-sloveniji-lanac-ilegalnog-prijevoza-migranata-414450>

sége valamilyen szinten kapcsolatban áll ezekkel a hálózatokkal. Megtörténik, hogy egyesek „kiesnek” a hálózatból a források elapadása miatt, vagy elvesznek, vagy „rossz helyen” kérnek menedékjogot, de minden esetben az idáig megtett út során találkoztak velük. Feltételezhetően a közösségi hálózatok jelentősége az út során való leszakadással nő meg, hiszen ezeken keresztül kaphatnak a legegyszerűbben, talán egyedüli módon információkat a „forró pontokról”, a könnyű átjutásról, a befogadó központokról, az aktuális jogi viszonyokról, stb.

Hasonló módon jutnak el a kibocsátó területekre is az információk. A legutóbbi, 5 éve tartó, egyre intenzívebbé váló migráció egyik „úttörő” csoportja egy elefántcsontparti kultúrcsoport is telefonos úton jelzett a kedvező menedékjogi résekről, és indított el egy kimutatható hullámot.⁴³ A kliensek a tartózkodásuk alatt általában a Western Union transzferhálózatán keresztül otthonról érkező összegekkel pénzelik szervezőiket, akik az ellátást, eszközöket és átjutást adják a szolgáltatás szintjétől függően.

Az eszközök a legtöbb esetben jó minőségű, korszerű mobiltelefonok, a migránsok egy része notebookkal/netbookkal vagy más kisebb méretű eszközzel is rendelkezik. A befogadási központokban (Banja Koviljača) az internetet elsősorban otthoni és (sors) társakkal való kapcsolattartásra használják. Aktívak a nagy közösségi hálózatokon, vannak kifejezetten nekik dedikált csoportok (persze országra, régióra bontva), némelyek nyitottak. A nyitott csoportok békés, inkább az emigrációt segítő csoportok: programokkal, vallási anyagok terjesztésével foglalkoznak. Jellemző, hogy ezekben a menekült központokban a szabad mozgást biztosító intézmények falai között és a gyűjtőtáboroknak otthont adó településeken pihenés, információ- és erőgyűjtés zajlik. Ez alapvetően más kommunikációs infrastruktúrát igényel a migránsok számára, mint a tipikus tranzit jellegű települések, amelyek elsősorban a határátkelők közelében alakulnak ki (Lojane, Macedónia, Miratovac és Szabadka, Szerbia). A tranzittelepüléseken és környékükön nem ritkák a magánházakban kialakított *ad hoc* internet-kávézók (kávé nélkül) és internet hozzáféréssel rendelkező vendéglátó egységek, amelyek kifejezetten a határon való átjutásra váró migránsok piacára építve jöttek létre.

B.) IKT-eszközhasználat a pécsi muszlim közösség tagjai körében

A muszlim vallásúak IKT-használatának kutatása során a vizsgálati minta másik csoportját a nagyrészt megtelepedett és jórészt társadalmilag integrálódott egyénekből álló pécsi szunnita közösség jelentette. Kérdőíves felmérést végeztünk a pécsi szunnita muszlim közösség tagjai között, ezeket interjúkkal egészítettük ki, így kapva a „mininarratívák” elemzésére alkalmas szöveget.⁴⁴

⁴³ A Robert Lesmajsterrel, a Banja Koviljača-i (Szerbia) menekültbefogadó állomás vezetőjével 2012 márciusában folytatott interjú alapján.

⁴⁴ A kutatás több szakaszban történt: 2010 őszén, 2011 őszén és 2012 első hat hónapjában. A kérdőíves kutatás 2010-ben 28, 2011-ben 11 kérdőív lekérdezését jelentette. A kérdőíves felmérések nem lehettek kor, iskolai végzettség és nem szerint reprezentatívak a közösség heterogén és részben időben gyorsan változó jellege miatt, ezért a minél szélesebb mintavételre törekedtünk. A válaszadók 2010-ben a teljes közösség mintegy 30%-át, a Jakováli Hasszán Pasa dzsámiban működő szunnita hívők csoportjának kb. felét elérő mintán zajlottak.

A pécsi, vallásos szunnita közösség jellemzően jómódú, középosztály státuszú egyénekből, családokból áll. A közösség létszáma változó, a vizsgálat időszakában kb. 100 fő volt. A pénteki imára összegyűlők létszáma évszaktól, az ünnepektől is függ, 20–40 főtől 60–70-ig is terjedhet (elsősorban az ünnepek, vagy a Ramadán idején). A létszám részben a munkavállalás miatti költözés, részben pedig az egyetemre tanulni érkezők eltérő száma és aránya miatt változhat (de a közösségben összességében egy létszámnövekedés a jellemző). A pécsi muszlim közösség tagjainak lakóhelye nem csupán Pécs, hanem a közeli kisvárosok és a pécsi agglomeráció települései is ide tartoznak. A város az egyetem, a fejlett szolgáltató szféra és az oszmán korszakból származó műemlékek miatt is a muszlimok regionális központja. Főként Ramadán idején távolabbról (Kaposvár, Szekszárd) szintén érkeznek hívők a városba. A közösség vezetője a Pécestől 30 kilométerre található Szigetváron él.⁴⁵

A közösség tagjai származás szerint változatos képet mutatnak. A Magyarországon születettek mellett a legnagyobb csoportot a Közel-Kelet különböző országaiból származók (Jemen, Szaúd-Arábia, Szíria, Libanon, Izrael), az észak-afrikaiak, közép-ázsiaiak (pl. Afganisztán) képviselik, de került a mintába nyugat-európai vagy észak-amerikai származású tag is. A nem egyetemi tanulmányok miatt Pécsre érkezők jellemzően a Balkánról származnak, bosnyákok és albánok. A balkáni háborúk idején a városba érkezők egy-két kivételtől eltekintve már hazamentek, illetve elköltöztek Pécsről és környékéről. Az újabban érkezettek viszont vagy gazdasági megfontolások, esetleg családdegyszítés okán választották a migrációt. A közép-ázsiaiak, afganisztániak részben menekültként érkeztek.

A pécsi, vallásos szunnita közösség jellemzően jómódú, középosztály státuszú egyénekből, családokból álló közösség, amelynek egyik jellemzője az átlagosan magas iskolai végzettség. Ennek magyarázata, hogy a közösség főként a pécsi orvoskarra jött tanulni, végül Pécsen és környékén megtelepedő és praktizáló volt diákok köré épült. A egyes házasságokban a magyar fél is jellemzően diplomás. A közösség fiataljai közül a legtöbben egyetemre járnak. Egészségben jellemző, hogy a mecsetbe járók között magas a fiatalok aránya. A jellemző foglalkozások az egészségügyhöz (pl. orvos) és a vendéglátáshoz kötődnek (pl. gyrosbár-tulajdonos, pék, cukrász).

A válaszadók valamennyien igen fontosnak tartják az iszlám előírásainak megtartását. Vannak jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a magyar származású hívők ezt esetenként szigorúbban veszik, mint az iszlámba beleszületettek. Mivel Magyarországon nincs iszlám vallási képzés, ezért nagyon fontos, hogy a pécsi közösség mindenkor vezetője honnan jön, milyen képzettségű és miképpen tudja a közösség vallási normáit befolyásolni. Az arabiai származású orvos/imám esetében feltételezzük, hogy az Arab-félszigetre jellemző, „autentikus” iszlám értelmezés számára az irányadó. A mecsetben alapszintű vallásitanítás és arab nyelvi oktatás is folyik, amely a Korán és a vallási rituálé megértését szolgálja. Az arab nyelv továbbhagyományozását a családokban fontosnak tartják, és ez nyilván összekapcsolódik az arab nyelv, mint az isteni kinyilatkoztatás, a Korán nyelve presztízsével. A felmérés során a megkérdezettek 93%-a tartotta fontosnak az arab nyelv elsajátítását, és 48% a közösségi keretek közötti tanulást részesítette előnyben. A vallás-

⁴⁵ Pap, 2013a

tanítást szolgálják az MME által kiadott brosrák, könyvek is, amelyek az iszlám magyar nyelven történő megértését segítik. A válaszadók 28%-a mecsetben, 30%-a közösségi előadásokon, 31%-a pedig egyénileg gyarapítja tudását az iszlámról, és 86%-uk fontosnak tartaná, hogy Magyarországon is lehessen felsőfokú iszlám tanulmányokat folytatni.

Az iszlám pillérei közül rákérdeztünk az imádkozás (szalát) gyakoriságára, a zarándoklás megtételére (haddzs), a Ramadán megtartására (szaum), továbbá az alamizsnálkodásra (zakát). A napi ötszöri imádkozást változó módon tudják, akarják betartani a közösség tagjai. Az iskolai, munkahelyi kötelezettségek miatt többségük csak valamilyen kompromisszummal tud eleget tenni ennek. Mivel azonban az iszlám ezen előírását nagy rugalmassággal kezelik általában is, ebből különösebb probléma nem származik. Zarándoklásra csak a megkérdezettek 25%-a esetében került sor. Figyelembe véve, hogy milyen jelentős (kb. egymillió forint körüli) összegbe kerül egy Magyarországról induló zarándoklat, a gyülekezet többségét jelentő fiatalok számára ez igen nagy terhet jelent, így komoly visszatartó erő,⁴⁶ a pécsi megkérdezetteknek csak 61%-a tervezi a mekkai utazást „a közeli jövőben”. A Ramadán megtartása fontos esemény a közösség tagjai számára, és a többség komolyan is veszi. A közösségi összetartozásban is fontos szerepet játszik, ilyenkor távolabbról is érkeznek hívők a mecsetbe, és szorosabbá válnak a személyes kapcsolatok is.

A kérdőívek feldolgozása alapján megállapítható, hogy a pécsi muszlimokra az infokommunikációs eszközök széles körű használata jellemző. Az interjúkban elmondottak is megerősítették, hogy ennek hátterében részben a közösség jellemzően magas iskolai végzettsége, részben fiatalos korstruktúrája, valamint az átlagosat meghaladó életszínvona és a migránsoknak az otthon maradtakkal való kapcsolattartási igénye áll. Az infokommunikációs eszközöket és változatos alkalmazásukat az otthoniakkal és egymással való kapcsolattartásra, az iszlámmal összefüggő tudásbővítésre, az arab nyelv tanulására használják. A felmérés során minden egyes válaszadó úgy nyilatkozott, hogy rendelkezik internetes hozzáféréssel. Rendszeresen keresnek fel az iszlámmal kapcsolatos honlapokat, előszeretettel használják a Facebookot, a Skype-ot és különböző chat-programokat. Nagy többségük úgy nyilatkozott, hogy a vallási identitás megjelenését az internetes profiljukban fontosnak tartja. Az internetes tájékozódást fontosabbnak tartják, mint a hagyományos média „fogyasztását”. A televízióval szemben kimondott ellenszenvvel viseltettek. Az interjúalanyok arról is beszámoltak, hogy a magyar televíziós csatornák leegyszerűsítő híradásaikban kimondottan rossz színben tüntetik fel az iszlámot és az iszlám valláshoz tartozókat. A radikális iszlámistákkal azonosítják őket, és ez rendkívül hátrányosnak tartják, mert a magyar társadalom szinte semmit nem tud az iszlámról, csak annyit, amennyit a televízió közvetít.

Összegzés

Tanulmányunkban a muszlim migránsok IKT-használatának jellemzőit kívántuk megvizsgálni. Feltételeztük, hogy a Magyarországra érkező muszlim migránsok esetében is érvényesülnek az IKT-használat általános, sajátos vonásai (pl. az innovációk folyamatos

⁴⁶ Magyarországon évente 20-30 zarándokviziumot adnak ki, zömmel budapestieknek.

jelenléte és gyorsuló üteme, a technikai eszközök teljesítménynövekedése és konvergenciája, az IKT-használat szétszívargása a mindennapi élet területein). Az is előfeltételéseink között szerepelt, hogy az egyének IKT-használatát személyes adottságaik (pl. tanultság, végzettség, egzisztencia, képesség, érdeklődés, egyéni élethelyzet) és Rogers diffúz hálózatokról szóló elméletben megjelenített szerepeik is befolyásolják. A kutatás közvetlen célja azonban a specifikumok vizsgálata volt célcsoportunkban: a szociális identifikáció (pl. kor, nem, etnikum mellett) elsősorban a valláshoz és a migráns létehez kapcsolódó közösségi elemek, ezeknek a mindennapi élethelyzetekben történő praktikus IKT-használathoz való viszonyrendszere (pl. motivációi, formái és sajátosságai).

A kérdőíves kutatás, a résztvevő megfigyelés és az interjúk elegendő információt szolgáltatottak a „mininarratív” szövegek elemzéséhez és a „cselekvőhálózat-elemzés” (ANT) egyes elemeinek alkalmazásához. Az adat- és szövegelemzések nem csupán a tényleges információk és ismeretek körét bővítették a célcsoportra vonatkozóan, hanem felhívták a figyelmet az IKT-eszközhasználat indukálta társadalmi folyamatok alakulására, aktuális formálódására is. Közvetve pedig arra, hogy az információs társadalom hálózatossága, hálózatosságát egyáltalán nem idegen a muszlim vallás tradicionális kapcsolatrendszerétől, társadalomszerveződésétől. A muszlim vallás meghatározza az egyén, a kisebb és a nagyobb közösségek mindennapjait, átfogja az egyén létének teljes szegmensét. Éppen úgy, ahogyan az információs társadalomban az IKT szétszívargó a mindennapi élet területeire, át- meg átszövi annak minden elemét (lásd: *pervasive computing*, *ubiquitous computing*), illetve kiterjeszti a virtualitás dimenziójába.

Mindez felveteti a kérdést, hogy az IKT a muszlim vallású országokban tapasztalt gyors fejlődése milyen átalakulást, formálódást jelent ezekben a tradicionálisan hálózatokra épülő társadalmakban? A társadalmi tőke fogalmának értelmezésében jelent-e változást? Mennyiben járul hozzá a technika–egyén/közösség–társadalom összefüggésrendszerének újragondolásához? Tanulmányunk kutatási adataival, kérdésfeltevésével nemcsak arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy az információs társadalom kutatási témái sorában helye és szerepe van a „mininarratívák” között a muszlim közösségek digitális kultúrája vizsgálatának, hanem a kutatások folytatásának fontosságára, a további kutatási eredmények kínálta diskurzusok folytatásának lehetőségére és szükségességére.

Irodalom

- Almeida, Antonio 2012. Infokommunikációs technológiák és fenntartható fejlődés egy perifériális régióban. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Térség, közösség minőség (Nemzetközi kitekintés)*. Szekszárdi Szociális MűhelyTanulmányok 4. PTE IGYK SZMSZI Szekszárd, 61–90.
- Antonopoulos, Georgios A. – Winterdyk, John 2006. The smuggling of migrants in Greece: an examination of its social organization. *European Journal of Criminology*, 3. (4) sz., 446.
- Ágoston Magdolna – Nagy Janka Teodóra – Szirbik Gabriella – Varga István 2011. Az Információs Társadalom térségi és közösségi dimenziói – a globalizáció új kisközösségi paradigmái. In Adamik Mária (szerk.): *„Toldozgatás helyett”. A humánszolgáltatások fejlesztő kapacitásának térségi újragondolása*. Szekszárdi Szociális MűhelyTanulmányok 5. PTE IGYK SZMSZI Szekszárd, 185–244.
- Bell, Daniel 1976. *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York.

- Bijker, Weibe E. – Hughes, Thomas P. – Pinch, Trevor (eds.) 1987. *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Callon, Michal 2005 [1987]. Alakuló társadalom: A technika mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika*, 2005, 51–52. szám, 89–105..
- Castells, Manuel 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume III: The End of the Millennium*. Blackwell, Oxford.
- Castells, Manuel 2005 [1996]. *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat–Infonia, Budapest
- Castells, Manuel 2006 [1997]. *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet: Az identitás hatalma*. Gondolat–Infonia, Budapest
- Csicsmann László – Vékony Dániel 2011. Muslims in Hungary: A Bridge between East and West? In Jaroslav Bures (ed.): *Muslims in Visegrad*. Institute of International Relations Prague, Prague. 53–67.
- Hayashi, Yujiro 1969. *Shakai, Johoka: Hado No Shakai Kara Sofuto no Shakai e*. Koudanhsa, Tokyo
- Hronszky Imre 2002 [1997]. Megjegyzések a műszaki innovációtörténet kutatásának újabb tendenciáiról. In Hronszky Imre: *Kockázat és innováció – A technika fejlődése társadalmi kontextusban*. Arisztotelész, Budapest
- Kincsei Attila 2007. Technológia és társadalom az információ korában. In Pintér Róbert (szerk.): *Az Információs társadalom*. Gondolat – Új Mandátum, Budapest, 2007. 47–63.
- Király Gábor 2005. Hovatovább STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. *Replika*, 51-52. sz., 25–26.
- Kling, Rob 1999. What is Social Informatics and Why Does it Matter? *D-Lib Magazine*, 1999/1.
- MacKenzie, Donald – Wajcman, Judy [eds.] 1985. *Social Shaping of Technology*. Open University Press, Milton Keynes and Philadelphia
- Masuda, Yoneji 1988. *Az információs társadalom*. OMIKK, Budapest
- Nagy Janka Teodóra 2009. Szociális e-Szolgáltatások. In Béres István – Nagy Janka Teodóra – Németh László – Ósze József – Walkené Galambos Erzsébet: *Információs Társadalmi Tanácsadói alapismeretek eTanácsadóknak*. NT Nonprofit Közhasznú Kft. Budapest, 64–78.
- N. Rózsa Erzsébet 2010. Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége. In Rostoványi Zs. (szerk.): *Az iszlám Európában*. Aula Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 405–446.
- Pap Norbert 2011. Hungary. In Nielsen, Jorgen (ed.): *Yearbook of Muslims in Europe*. Brill Publisher, Amsterdam, 269–276.
- Pap Norbert 2013. A muszlim közösségek szerveződésének sajátosságai Kelet-Közép Európában. *Civil Szemle*, 2013/2. 9–65.
- Pap Norbert 2013a. A pécsi szunnita muszlim közösség. *Kisebbségkutatás*, 22. évf. 2013/2. 120–133.
- Pap Norbert – Ladányi Éva 2012. Hungary. In Nielsen, Jorgen (ed.): *Yearbook of Muslims in Europe*. Brill Publisher, Amsterdam, 319–326.
- Pinch, Trevor J. – Bijker, Wiebe E. 2005 [1987]. Tények és termékek társadalmi konstrukciója – avagy hogyan segítheti egymást a tudományszociológia és a technikasociológia. *Replika* 2005, 51–52. szám, 57–87.
- Pintér Róbert 2007. Úton az információs társadalom megismerése felé. In Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Gondolat–Új Mandátum, Budapest, 11–28.
- Rogers, Everett M. 1995. *Diffusion of Innovations*. Free Press, New York
- Sulok Zoltán 2010. Muslim minority in Hungary. Paper for the Warsaw Symposium for the muslim minorities in Eastern- and Central Europe 8–10th December 2010, Budapest 76–85.

- Udvarvölgyi Zsolt 1998. *A magyar iszlám vallásszociológiája*. Szakdolgozat. ELTE Szociológiai Intézet. Budapest
- Z. Karvalics László 2007. Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Gondolat–Új Mandátum, Budapest, 2007. 29–46.

Internetes hivatkozások

- „The Future of the Global Muslim Population”, Pew Research Institute, 2011, <http://features.pewforum.org/muslim-population/>
- „Controversies Over Mosques and Islamic Centers Across the U.S.”, Pew Research Institute, 2012, <http://features.pewforum.org/muslim/controversies-over-mosque-and-islamic-centers-across-the-us.html>
- „The International Organization for Migration and People Smuggling – Fact Sheet” IOM, 2011, <http://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/activities/ibm/10-IOM-IBM-FACT-SHEET-People-smuggling.pdf>
- „U Sloveniji lanac ilegalnog prijevoza migranata”, Glas Istre, 2013, <http://www.glasistre.hr/vijesti/svijet/u-sloveniji-lanac-ilegalnog-prijevoza-migranata-414450>
- „A magyar iszlám története”, Bolek Zoltán, 2002, <http://www.magyariszlam.hu>
- „Internet Service Providers” Ministry of Communication and Information Technology, IR of Afghanistan, 2013, <http://mcit.gov.af/en/page/16>
- „Afghanistan - Telecoms, Mobile, Internet and Forecasts” BuddeComm, 2013 <http://www.budde.com.au/Research/Afghanistan-Telecoms-Mobile-Internet-and-Forecasts.html>
- „ICT Data and Statistics: Digital Access Index”, ITU, 2012, <http://www.itu.int/ITU-D/ict/dai/>
- „Freedom on the net – Pakistan”, Freedom House, 2013, http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/resources/FOTN%202013_Pakistan.pdf
- „Facebook usage: Factors and analysis” Arab Social Media Report Vol.1. No. 1., 2011, <http://www.arabsocialmediareport.com/UserManagement/PDF/ASMR%20Report%201.pdf>
- „Syria on the Way to eHealth”, EFMI, 2013, http://www.helmholtz-muenchen.de/ibmi/efmi/index.php?option=com_content&task=view&id=1061&Itemid=258
- „Syria: Telecoms Mobile Broadband and Forecasts”, BuddeComm, 2013, <http://www.budde.com.au/Research/Syria-Telecoms-Mobile-Broadband-and-Forecasts.html>
- „Syria”, OpenNet Initiative, 2009, <https://opennet.net/research/profiles/syria>
- Morocco: Telecoms, Mobile and Broadbands”, BuddeComm, 2013, <http://www.budde.com.au/Research/Morocco-Telecoms-Mobile-and-Broadband.html>
- „Télécommunications : Vivendi monte à 53% dans le capital de Maroc Telecom”, Entreprendre.ma, 2007, http://www.entreprendre.ma/Telecommunications-Vivendi-monte-a-53-dans-le-capital-de-Maroc-Telecom_a947.html

- „Freedom on the net: Morocco” Freedomhouse, 2013,
<http://freedomhouse.org/report/freedom-net/2013/morocco>
- „Morocco”, OpenNet Initiative, 2009,
https://opennet.net/sites/opennet.net/files/ONI_Morocco_2009.pdf
- “World DataBank :World Development Indicators”, The World Bank, 2013,
<http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=-world-development-indicators>
- „ICT Statistics”, ITU, 2013,
<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>
- „Facebook in the Arab Region”, Arab Social Media Report, 2013,
<http://www.arabsocialmediareport.com/Facebook/LineChart.aspx?&PriMenuID=18&CategoryId=24&mnu=Cat>
- „Western Balkans – Annual Risk Analysis 2013”, Frontex, 2013,
http://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_ARA_2013.pdf

Dr. Pap Norbert a Pécsi Tudományegyetem oktatója (tanszékvezető egyetemi docens), geográfus, történész geopolitikai szakértő. Tanulmányait a Janus Pannonius Tudományegyetemen végezte. Diplomáit 1995–96-ban kapta, doktori disszertációját politikai földrajzból 1999-ben védte meg. Habilitációját 2008-ban, ugyancsak a Pécsi Tudományegyetemen védte. Kutatási érdeklődése a magyar és a balkáni térség politikai földrajzi viszonyaira, az utóbbi időben főként a „keleti nyitás” cselekményeire irányul. A magyar és közép-európai iszlám iránt az elmúlt 4-5 évben fordult a figyelmé. Munkásságát összefoglaló módon reprezentálja „Hungary, the Balkans and the Mediterranean” című, 2013-ban megjelent angol nyelvű monográfiája.

Dr. Nagy Janka Teodóra a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar oktatója (intézetigazgató főiskolai tanár), jogász, etnográfus. Minősítését „A magyar jogrendszer megújítása a jogállamiság és az európai integráció jegyében” PhD-programban szerezte (2000), jogtörténetből habilitált (PTE ÁJK 2013). Kutatási területe a jogi néprajz, jogi kultúrtörténet, a szociális közigazgatás történet és több kutatás részese volt az információs társadalom kérdésköréhez kapcsolódóan. Az oktatói munka és a kutatások eredményei több mint félszáz szakmai tanulmányban, cikkben, több könyvben, jegyzetben, recenzióban kerültek közlésre. A publikációs tevékenység mellett a szerző részt vállal a tudományos közélet és a tudányszervezés feladataiból is.

Léphaft Áron a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájának doktorandusza. Diplomáját PTE Földrajzi Intézetében geográfus szakon szerezte 2011-ben. Kutatási területe a volt jugoszláv térség (elsősorban a Vajdaság) etnikai és politikai földrajza, valamint a térséget érintő illegális migrációs folyamatok. Készülő disszertációja kísérletet tesz a térség kisebbségei autonómiapotenciáljának megállapítására, azok modellbe illesztésére.

Végh Andor a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetének egyetemi adjunktusa. Diplomáit a Pécsi Tudományegyetem földrajz és horvát szakjain szerezte 2002-ben és 2013-ban. Kutatásaiban elsősorban etnikai térszerkezetet vizsgál makro- és mikroszinten. Kiemelten foglalkozik egyes etnikumok kapcsolatainak, kölcsönhatásainak és kontaktzónáinak területi vetületeivel. Tudományos érdeklődése mindenekelőtt délkelet-európai, balkáni fókuszú.

Botos Szilvia

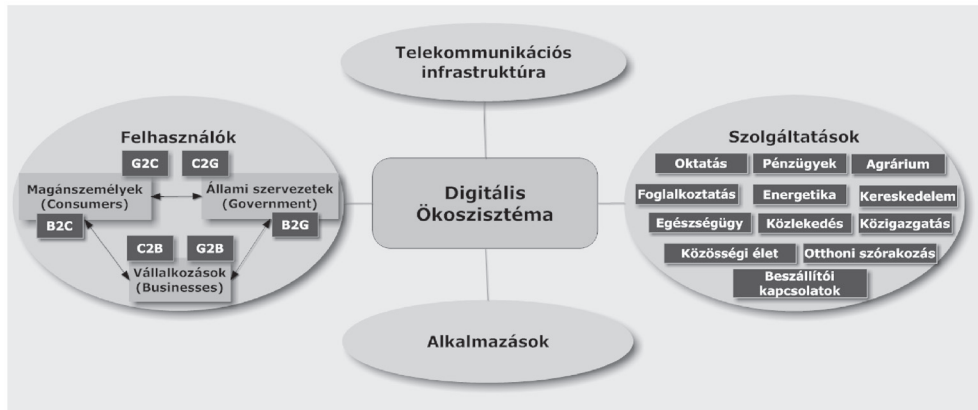
Kis- és középvállalkozások IT-attitűdjének mikrorégiós vizsgálata

A vidékfejlesztés egyik iránya a szélessávú hálózatok fejlesztése. A hálózati fejlettség különböző indikátorainak vizsgálata fontos az elért eredmények és a további beavatkozási területek meghatározásához. Az országok esetében ezek megállapításához az egyszerű egyedi indikátorokon kívül több összetett index is rendelkezésre áll. Mivel egy-egy ország több, eltérő fejlettségű kisebb területi egységből áll, az utóbbi években egyre inkább teret nyert a regionális és kisebb területi egységekre vonatkozó kutatás, a vidékfejlesztési stratégiák és programok kialakulásával pedig a vidéki térségek tanulmányozása. Egyes térségekben jelentős elmaradások lehetnek az átlagos szinttől az új generációs hálózati infrastruktúra és szolgáltatások elérhetősége, illetve igénybevétele, így az általuk elérhető lehetőségek kihasználását illetően. A vidékfejlesztés minden európai uniós tagállamban segíthet a mezőgazdasági és az élelmiszer-feldolgozó ágazatban a versenyképesség előmozdításában, amelyben az innováció és az információs és kommunikációs technológiák (IKT) szektor szerepe hangsúlyosabbá válik. A vidékhez erősen köthető ágazatok fejlesztése tehát kulcsfontosságú, mert számos olyan tevékenységet foglal magába (élelmiszerbiztonság, kapcsolattartás, kereskedelem, logisztika stb.), melyek fejlett IT eszközöket és hozzá szélessávú infrastruktúrát igényelnek. Ehhez kapcsolódóan pedig a vidéken élők felzárkózása szükséges, hogy ki tudják használni az infokommunikációs hálózat adta lehetőségeket.

A szélessávú hálózati infrastruktúra és használat jelenlegi helyzetéhez és jövőbeni kilátásaihoz kapcsolódóan egy közép-kelet magyarországi vidéki településen készítettem kérdőíves felmérést és interjúkat a mikro-, kis- és középvállalkozások vezetőinek körében.

1. Szakirodalmi áttekintés

A digitális technológia fejlődésével párhuzamosan kialakulóban van az ún. Digitális Ökoszisztéma (1. ábra), amelyben az élet és az üzlet valamennyi területét digitális megoldások támogatják (Herdon et al., 2012). Infrastrukturális, vagyis kínálati oldalról a szélessávú hálózat kiterjedt – megfizethető áron való – elérhetősége és az információs biztonság kialakítása, míg keresleti oldalról a modern szolgáltatások megteremtése áll középpontban (Fleischer, 2003).

Forrás: Saját szerkesztés FORESTA, 2010; NFM, 2011 alapján

1. ábra.

A Digitális Ökoszisztéma elemei

A digitális ökoszisztémában a felhasználók (lakosság, vállalkozások, állami szervezetek) milliói és az eszközök tízmilliói kommunikálnak egymással, tartalmak és alkalmazások tízezreit igénybe véve (NFM, 2011). Ma már minden gazdasági szereplő nyújthat online szolgáltatásokat, hiszen az e-gazdasági folyamatok kétirányúak. Az ábrán feltüntetett hat kapcsolati forma mellett igen gyakori még a B2B és C2C kapcsolat is. A telekommunikációs piacon megfigyelhető éles verseny ellenére, a vidéki területeken a mai napig jelentős az elmaradás mind elérhetőség, mind használat szempontjából, pedig a fejlesztésekre rendkívül nagy szükség lenne, hiszen a vidéki térségeknek jelentős szerepük van a magyar gazdaságban. Ezért cikkemben áttekintést adok a vidéki területek problémáiról és lehetőségeiről, illetve kérdőíves felmérésem eredményeit ismertetem, amelyet egy vidéki település vállalkozásainak körében végeztem.

1.1 A szélessávú infrastruktúra a vidéki régiókban – problémák

Mivel a versenypiacon alapvetően a fizetőképes kereslet és a megtérülési tényezők alapján döntenek a beruházások megvalósításáról, az új technológiák szolgáltatók által történő bevezetése a vidéki térségekben, ahol ezek a mutatók kedvezőtlenek, nem várható (Csótó–Herdon, 2008; Bouras et al., 2009). Riding et al. (2009) szerint ezekben a térségekben a sokkal magasabb hálózatfejlesztési költségek késleltetik a szélessávú hálózatok kiépítését. A fejlesztésekre olyan különböző faktorok hatnak, mint a szolgáltatások, az infrastruktúra, a demográfia és a hálózati topológia. Kifejti, hogy a vidéki térségekben meglévő jelenlegi hozzáférési technológiák nem biztosítanak elegendő kapacitást a jövőbeli igények számára. Ez a jelenség elsősorban azokat a vidéki térségeket érinti, melyek erősen kötődnek a mezőgazdasági, alacsony hozzáadott értékű termelői szektorhoz, ahol alacsonyabbak a jövedelmek és így az IKT költség aránya (Preston et al., 2007). További problémát jelentenek egyéb társadalmi tényezők, mint például a népsűrűség

és az oktatás színvonala (Turk et al., 2008), valamint egyéb kulturális és foglalkoztatási jellemzők is. Ezek következménye, hogy az IKT mutatók terén kistérségi szinten átlagosan 18–25-szörös különbségek mutatkoznak, melyek tovább élezik a már egyébként is meglévő területi különbségeket (Csatári–Kanalas, 2009). Preston et al. (2007) még arra is rávilágít, hogy a szélessávú hozzáférés biztosítása csak egy a vidéki térségek fejlesztésével kapcsolatos kihívások közül, a használati intenzitás elősegítése ugyanolyan fontos, mégis kissé elhanyagolt terület az infrastruktúra-fejlesztésekhez képest.

1.2 Szélessávú infrastruktúra a vidéki régiókban – lehetőségek

A szakirodalomban többen kifejtik elméleti és empirikus modellekkel, hogy a szélessávú hálózat és szolgáltatások a vidéki térségekben és a vállalkozások számára sok pozitív hatást eredményezhetnek. Csepeli (2009) megállapította, hogy a digitális területi egyenlőtlenségek kiegyenlítődése az elmaradott térségekben serkenti a vállalkozások aktivitását, ezen keresztül növeli a foglalkoztatottságot. Crandall et al. (2007) számításai szerint 1%-os szélessávú penetrációbővülés 0,2-0,3%-kal növeli a foglalkoztatottságot.. Mosenthal et al. (2009) kiemeli, hogy a szélessávú és NG (Next Generation) hálózatok kiterjesztésének hatása a vidéki és távoli térségekre csökkenteni fogja a digitális szakadékot és ugyanakkor korlátlan új üzleti lehetőségeket teremt, hozzájárulva az oktatás, a kereskedelem, egészségügy, kommunikáció, a szórakozás és kormányzati szolgáltatások átalakításához. Schleife (2010) szerint az internet szerepe a vidékfejlesztésben az, hogy csökkenti, illetve eltünteti a távolságokat, amely a vidéki vállalkozásoknak üzleti lehetőségeket, az internetes vásárlás pedig a fogyasztók számára szélesebb termékkínálatot jelent. McQuaid et al. (2004) vizsgálatai szerint a szélessávú hozzáférés lehetőséget biztosít a távoktatásra és az álláskeresést is megkönnyíti. Schaffer–Siegele (2008) kiemeli a fejlett internetes infrastruktúra szerepét a regionális fejlődésben, ami az információ és a tudás elérhetővé tétele révén nagyban befolyásolja a helyi gazdasági teljesítményt.

A vidéki régiók és különösen az agrárszektor részére hasznos internetes tartalmakat és szolgáltatásokat hoztak létre az utóbbi években és a különböző területi egységek és ágazatok IT-attitúd vizsgálata is egyre fontosabb. Ezen kívül pedig a szélessávú infrastruktúra fejlesztéséhez, illetve annak használatához kapcsolódó állami támogatások szerepe is egyre hangsúlyosabb, amelyek a vidéki régiókban élők felzárkóztatását segítik elő. Guo–Jin (2009) kutatásában igazolja a vidéki kis és középvállalkozások számára szükséges támogatás növelését. Colin et al. (2012) vidéki hozzáférési hálózat architektúrájára ismertet javaslatot. Rajagopalan–Sarkar (2008) az IKT indiai vidéki térségekben történő szélesebb körű bevezetésére a DEAL (Digital Ecosystem for Agriculture and Livelihood) projekt keretében kidolgozott digitális ökoszisztémára alapozott keretprogram bevezetését ismertetik. Moseley–Owen (2008) kutatása az angol vidéki térségek számára nyújtandó jövőbeli szolgáltatási igényeket és megoldásokat tárták fel, meghatározták azok hajtóerőit és egy scenáriót vázoltak fel. Taragola–Lierde (2009) 2005-ben 208 kertészeti vállalkozást vizsgáltak és megállapították, hogy a holland kertészek számára az internet használata kritikus tényezővé válik a változó versenykörnyezetben. A magyar agrárszervezetek szintén óriási változáson mentek keresztül az utóbbi néhány évben és az internetes alkalmazások egyre sikeresebbek az agrár- és élelmiszeripari vál-

lalkozások körében (Szilágyi–Herdon, 2013). Az Ügyfélkapu szolgáltatás bevezetésével például a gazdáknak lehetősége van különböző adminisztrációs ügyeiket (támogatás igénylése, adózási ügyek, okmányokkal kapcsolatos adminisztráció) elektronikusan intézni, ami nagy előrelépést jelentett a vidéki régiókban. A vidéki lakosság és a különböző hivatalos szervek, intézmények részéről is igény van a nagy kapacitású megbízható hálózatokra, mert az adatforgalom egyre növekszik (nyomtatványok, képállományok, térképek, oktatóvideók, stb. le- és feltöltése), ráadásul az adatbiztonság jelentősége is egyre nő.

2 Anyag és módszer

Kutatómunkám egyik célja annak feltérképezése volt, hogy az NGA infrastruktúra milyen hatást gyakorol egy mikrorégió társadalmi és gazdasági fejlődésére, és a jövőben a gazdaság mely területein nyit újabb lehetőségeket. Ehhez Hajdúböszörményben végeztem kérdőíves felmérést. A város Hajdú-Bihar megyében található, a KSH adatai alapján területét tekintve az ország negyedik, népességét tekintve pedig az ország tizenkettedik legnagyobb városa. A külterületi részeken (Hajdúvid, Bodaszőlő és Pród) élőkkel együtt a lakossága több mint 31 ezer fő, de az állandó népesség csökkenő tendenciát mutat, és a 60 évnél idősebbek aránya növekszik. A város gazdasági struktúráján belül a meghatározó elemek: a kis és közepes üzemméretű építőipar, a hazai városi viszonyokhoz képest jelentősebb súlyú élelmiszer-vertikum (termelés, feldolgozás, szolgáltatás, kereskedelem). A kereskedelmi, szolgáltató szférához és a mezőgazdasághoz is kötődve jelentős lehetőségek rejlenek az idegenforgalomban, de a lehetőségek nem kevés fejlesztési feladat megoldását igénylik annak érdekében, hogy valóságos jövedelemtermelő ágazattá váljon a turizmus.

A KSH adatai szerint 2010-ben a működő gazdasági szervezetek 11 százaléka (588 db) társas vállalkozás, 21 százaléka (1125 db) egyéni vállalkozás és 68 százaléka (3584 db) egyéni gazdaság volt. A működő gazdasági szervezetek számának csökkenése általános tendencia a 2000 utáni időszakban, Hajdúböszörményben az egyéni gazdaságok száma csökkent drasztikusan, ez a szám 2000-ben még 5003 db volt. A turizmus-vendéglátás szektor súlya egyre fontosabb a városban, teljesítménye 2004-től dinamikusan növekszik.

Jelentős gazdasági szerepük miatt a kis- és közepes, valamint mikrovállalkozások körében végeztem adatgyűjtést az üzleti szegmens hálózati felkészültségének és használati jellemzőinek vizsgálatához. Elsődleges célom volt, hogy megtudjam, szükségesnek érzik-e a vállalkozások a gyors adatátvitelt biztosító hálózati kapcsolatot. Ennek értékeléséhez szükséges volt, hogy kérdőíves felmérés segítségével feltárjam, hogy:

- milyen IKT attitűdök érvényesülnek a vállalkozásoknál, és ezek hogyan függenek az egyes gazdasági tényezőktől, a társadalmi és földrajzi környezettől,
- hogyan vélekednek azokról az új lehetőségekről, melyeket a szélessávú hálózatok elérhetősége ad, és az egyes alkalmazások használatát illetően milyen tendenciák várhatóak a jövőben.

A kutatásba bevont összesen 106 gazdasági szervezet kiválasztása rétegzett mintavétellel történt, a Központi Statisztikai Hivatal területi statisztikája alapján. A mintavétel alapjául a vállalkozások alkalmazotti létszám és gazdasági tevékenység szerinti megoszlása szolgált. A minta jól reprezentálja a városban működő kkv-k megoszlását, hiszen azok vannak többségben, amelyek szolgáltatási és kereskedelmi tevékenységet végeznek, illetve valamilyen formában a mezőgazdasághoz kapcsolódnak. A kérdőív felmérésem csak azokra a kis- és középvállalkozásokra terjedt ki, amelyek előfizetnek valamilyen vezeték nélküli internet szolgáltatásra, hiszen a kutatásom főként a hozzáférési hálózatok használatára vonatkozik. Hajdúböszörmény város a kutatás egy másik szempontjából is megfelelő, mert a 2006–2008 közötti időszakban, az addig tisztán szolgáltatói beruházásokkal kialakított szélessávú hálózat kiegészült a GVOP 4.4.2 pályázat keretében megvalósult NGA infrastruktúrával. Így egy olyan települést tudtam elemezni, ahol a teljes hálózati lefedettség állami és EU-szerepvállalással valósult meg.

Az adatgyűjtés 2012 első negyedévében zajlott. A kérdőíveket a vállalkozások vezetői töltötték ki minden esetben, külön kérésre, hiszen a vállalkozáson belül ők vannak döntéshelyzetben az IKT eszközök alkalmazását illetően. A vizsgálati módszer alapvetően zárt, irányított interjúnak tekinthető, de a kérdőívek kérdéscsoportjai mentén a tulajdonosokkal, illetve nagyobb gazdasági szervezetek esetében az informatikai működtetésért felelős szakemberekkel – az ő véleményük meghatározó szerepet játszhat a jövőbeni vállalati IKT tendencia alakulásában – interjút is készítettem. Az interjúkon szerzett információk nagyban megkönnyítették a kérdőív adatai alapján kapott eredmények magyarázatát, interjúk nélkül az elemzések alapján csak helyzetfelmérést tudtam volna végezni, a magyarázatok viszont szükségesek a problémák hatékony megoldásához.

A használati jellemzők esetében főkomponens-elemzést végeztem azért, hogy a használatra vonatkozó 23 változó számát csökkenteni tudjam, a klaszterelemzés célja pedig az, hogy megtudjam, a vállalkozások tevékenységi köre mennyiben befolyásolja a hálózati szolgáltatások hasznosságára vonatkozó véleményeket. A klaszterek esetében a főkomponensek átlagértékeit vizsgáltam.

1.3 Optikai hálózatfejlesztés Hajdúböszörményben

A város önkormányzata és vállalásai pályázatok terén igen aktív, az NFT (Nemzeti Fejlesztési Terv) keretén belül az AVOP, a GVOP és a HEFOP pályázatokban egyaránt támogatásban részesült. Az NFT pályázatok közül a GVOP 4.4.2 pályázat a harmadik legnagyobb összegű megnyert pályázat volt. Bár a településen már 2006-ban is volt szélessávú internet, de az nem fedte le a város egészét. Hajdúböszörmény város önkormányzata 2006-ban benyújtotta pályázatát a GVOP 4.4.2 jelű – „Szélessávú hálózat önkormányzatok általi kiépítésének támogatása Magyarország üzletileg kevésbé vonzó településein” – pályázati kiírásra, melyet meg is nyert. A cél az volt, hogy a település egészében, egységes minőségben és a lakosság által megfizethető áron szélessávú internet-elérés legyen. A projekt megvalósítását 2006. szeptemberben kezdték el, az üzembe helyezés és a projekt lezárása 2008. októberben megtörtént. A beruházás összköltsége 200 millió Ft volt, melyből az igényelt EU-támogatás 150 millió Ft, az eredetileg 50 mil-

lió Ft önerő összegét pedig további hazai társfinanszírozás segítségével sikerült 20 millió Ft-ra csökkenteni.

A városban megvalósított optikai gerinchálózat nagy része a Magyar Telekom Nyrt. nyomvonalán épült meg, részben föld alatti, részben föld feletti építési technológiával. A település közigazgatási határán belül huszonhat szolgáltatási területet hoztak létre (összesen 26-ot), melyek földrajzi középpontjába optikai csomópontok kerültek telepítésre, onnantól pedig mikrohullámú technológiával látják el a körzetükhöz tartozó háztartásokat. Ezzel a HFW (Hibrid Fiber-Wireless) megoldással a város összes háztartása – beleértve a külterületi részeket – elérhető internettel és átlagosan 2 Mbit/s letöltési sebesség biztosítható az előfizetők részére a fejállomások sűrűsége miatt. A pályázat keretében kialakított gerinchálózat nagy kapacitása miatt lehetőség van a hálózat továbbfejlesztésére, új szolgáltatások bevezetésére. A célkitűzés az volt, hogy azokon a városrészeken, ahol egyáltalán nem volt lehetőség internet és kábeltelevíziós szolgáltatás igénybevételére, ott ezen szolgáltatások igénybevételére alkalmas NGA hálózatot építsenek ki. Az e-felkészültséghez (e-readiness) kapcsolódóan a legnagyobb projekt a szolgáltató önkormányzat létrehozása volt, melyhez a város több mint 450 millió forint támogatást nyert. Ezzel az informatikai fejlesztéssel megvalósulhatott egy korszerű és ügyfélbarát helyi közigazgatási és ügyviteli rendszer. A szélessávú projektek célja egyértelműen a város felzárkóztatása Magyarország és az Európai Unió fejlettebb területeihez.

1.4 A hajdúböszörményi vállalkozások IKT jellemzőinek vizsgálata - eredmények

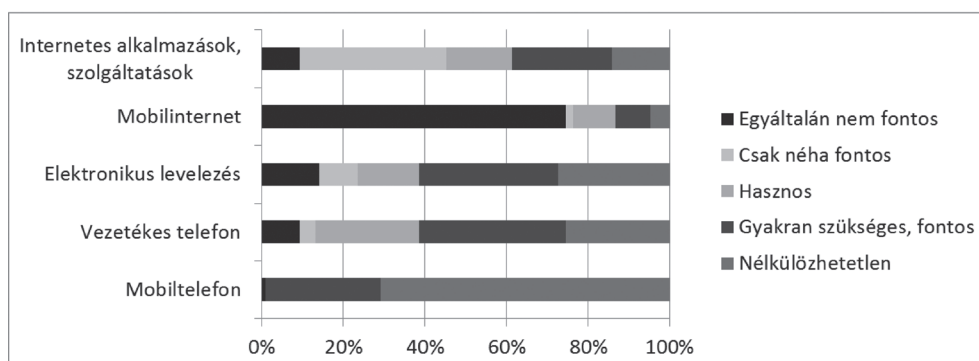
A kérdőíves felmérésem csak azokra a kis- és középvállalkozásokra terjedt ki, amelyek előfizetnek valamilyen vezetékes internet szolgáltatásra, hiszen a kutatásom főként az optikai gerinc- és hozzáférési hálózatok használatára vonatkozik.

1.4.1 A vállalkozások által használt hálózati infrastruktúra jellemzői

A vizsgált vállalkozásoknál a vezetékes interneten kívül a három legfontosabb IKT eszköz még mindig a vezetékes- és mobiltelefon, valamint a számítógép. A legnépszerűbb szolgáltató a Magyar Telekom, annak ellenére, hogy a városban több internet szolgáltató is jelen van, kedvező díjszabású és jó minőségű szolgáltatásokkal. A Magyar Telekom nagy részesedése többek között annak köszönhető, hogy a vállalkozásoknál már eleve rendelkezésre állt a vezetékes telefon, ehhez pedig egyszerűen tudtak vezetékes internet szolgáltatásra előfizetni. Egyre gyakoribb, hogy a mobiltelefon és a mobilinternet is beletartozik a szolgáltatási portfólióba. Az általam vizsgált vállalkozások 88 százalékának a vezetékes telefon, a vezetékes internet és a mobiltelefon szolgáltatásokra együtt van előfizetése, 39 százalék erre a három szolgáltatásra a Magyar Telekomnál fizet elő.

A mintasokaság több mint 21 százalékánál rendelkezésre áll a mobilinternet, főként a kereskedelmi és szolgáltató cégek esetében. Számukra a mobilitás nagyon fontos, hiszen sokszor a telephelyükön kívül is dolgoznak. Mivel a megkérdezett vállalkozások-

nál minden esetben van vezetékies internet szolgáltatás, a mobilinternet inkább kiegészítő funkciót tölt be. A vizsgált mikro- és kisvállalati (1–19 fős alkalmazotti létszámú) szegmensben, a vállalatok több mint 17 százalékának van mobilinternet előfizetése. Az egyes infokommunikációs szolgáltatások fontosságát illetően a válaszok megoszlása a 2. ábrán látható.

Forrás: Saját felmérés

2. ábra

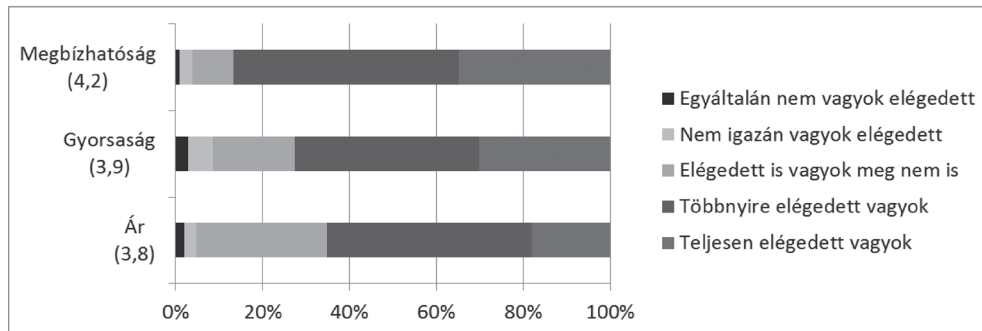
Az egyes kommunikációs szolgáltatások fontossága a vállalkozások számára

Az interneten elérhető alkalmazások esetében a legmegosztottabbak a válaszadók. Ezek használata a tevékenységi körtől is függ, ami érthető, hiszen a szolgáltatói vagy a kereskedelmi szféra esetében fontosabb az irodai munka és a közigazgatási intézményekkel való kapcsolattartás. Ezzel ellentétben a mezőgazdasághoz kötődő cégek esetében azok a munkafolyamatok fontosak, melyek a termeléshez közvetlenül kapcsolódnak. Így az internetes alkalmazások náluk kevésbé, vagy egyáltalán nem fontosak, válaszukat pedig a személyes interjúban azzal indokolták, hogy habár a támogatási kérelmek és egyéb, központi intézményekhez benyújtandó dokumentumok benyújtása ma már szinte kizárólag elektronikusan történik, vannak, akik erre a feladatra külső személyeket – például falugazdász – kérnek meg. Akik a „Csak néha fontos” választ jelölték be, ők saját maguk intézik az adminisztrációs ügyeiket az interneten, de a kötelező feladatokat csak időszakosan, legtöbb esetben egy évben egyszer kell elvégezni.

Az elektronikus levelezés és a vezetékies telefon fontossága erős hasonlóságot mutat. A vállalkozások csaknem 40 százalékára számára fontos, illetve nélkülözhetetlen kommunikációs formának számít. A fontossági sorrendben a mobiltelefon szerepel az első helyen, többen kiemelték, hogy az internetezési lehetőségek bővülésével ez az eszköz egyre több funkciót tud ellátni az üzleti folyamataikban.

A vezetékies internetszolgáltatás esetében három paramétert vizsgáltam. A megbízhatóság esetében a rendelkezésre állást és problémák fellépése esetén a hibaelhárítási idővel való elégedettséget kellett osztályozni, a gyorsaság esetén a szolgáltatás sebességét, a honlapok megjelenítéséhez szükséges szubjektív várakozási időt. Az előfizetési díj kapcsán ár/érték arány alapján kellett pontozni a szolgáltatást, így figyelembe kellett

venni az előző két minőségi paramétert és a vállalkozás egyéb telekommunikációs költségeit is. Ezek esetében a válaszadók döntő többsége elégedett volt, az átlagpontoszámokat és a válaszok megoszlását a 3. ábra szemlélteti.

Forrás: Saját felmérés

3. ábra

A szolgáltatások egyes paramétereivel való elégedettség

Az internetkapcsolat sebessége alapvetően befolyásolja az elérhető alkalmazások és szolgáltatások körét, így a kapcsolat hasznosságát is, ezt a minőségi jellemzőt bővebben is vizsgáltam. Az internetkapcsolat átlagos sebességét illetően a vállalkozások 65 százalékánál csupán maximum 10 Mbit/s az elérhető sebesség, amire előfizettek érhető el. Ez alapsebességnek számít, és az alapvető fontosságú szolgáltatások problémák nélkül igénybe vehetőek, de a magasabb színvonalú alkalmazások használatára már nem alkalmas. 29% 10–50 Mbit/s sebességgel rendelkezik, ami viszont kifejezetten jó eredménynek számít, 6% pedig nem tudott válaszolni a kérdésre.

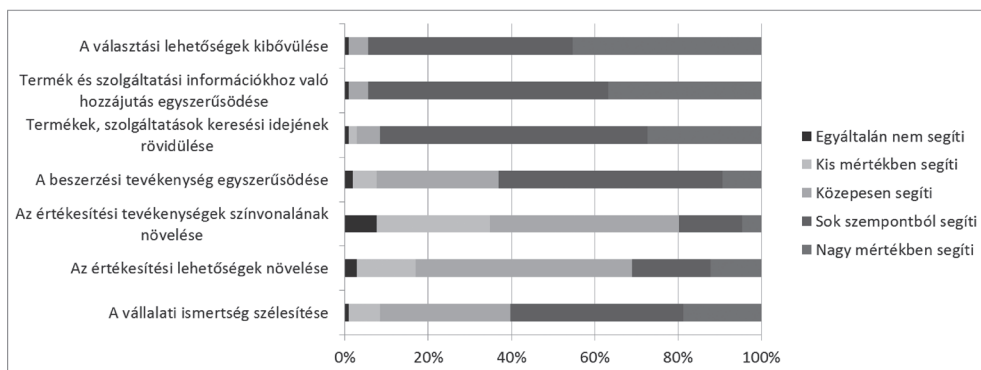
Összehasonlítva a sebességgel való elégedettség eredményével, szembejövő, hogy habár a vállalatok nagy részének alapsebességű hozzáférése van, mégis háromnegyed részük elégedett ezzel. Ennek okát valószínűleg a vállalkozások tevékenységi köre jelenti, mert azoknál a szektoroknál, ahol csak ritkán kell interneten intézni az ügyeket, vagy nem használnak nagy adatforgalommal járó szolgáltatásokat, ott nem tűnik fel, vagy nem zavaró, ha kicsit várni kell. Az ezzel kapcsolatos kérdésre adott válaszok alapján, a 3. ábrán látható megoszlást kaptam.

A legtöbb cég csak néhány szolgáltatás (általános böngészés, levelezés, letöltések) igénybeviteléhez használja az internetet, és azok üzleti szempontból nem relevánsak. A kérdőívben az internet használatára vonatkozó kérdések alapján megállapítható, hogy a mikrovállalkozások sok szempontból lakossági mintát követnek, és számos esetben a vállalatnál meglévő internet-hozzáférést magáncélra használják, melyek nincsenek összefüggésben a vállalati tevékenységgel. A válaszadók számára sok esetben nem csak a lassú internetkapcsolat nem okoz gondot, de az sem, ha egyáltalán nem lenne internet-hozzáférés a vállalkozásnál.

1.4.2 A hálózati használatra vonatkozó helyzetfelmérés eredményei

A legjellemzőbb alkalmazási területeknek még mindig az elektronikus levelezés és az általános információkeresés, böngészés számítanak. Sajnos a mikro- és kisvállalkozások, melyek mezőgazdasági tevékenységet végeznek (egyéni és családi gazdaságok) szinte minden esetben csak ezt a két szolgáltatást használják, de a banki ügyek intézése szintén népszerű a körükben. A kis- és középvállalatok nagyrészt pénzügyekkel, illetve jóval ritkábban üzleti partnerekkel, beszállítókkal vagy alvállalkozókkal állnak kapcsolatban. A nagyobb cégek ügyfelekkel és partnerekkel való kapcsolattartásra is használják az internetet, de marketing- vagy e-kereskedelmi tevékenységekre csak a válaszadók 10–20 százaléka, pedig ezek jelentősen bővíthetik a vállalati ismertséget, és csökkenthetők a beszerzési és értékesítési költségek.

A 4. ábra arra ad választ, hogy miért csak az e-mail és az általános böngészés vezet a rangsort az internetes tevékenységek között. Sok esetben keresnek információkat a termékekről és a szolgáltatásokról a világhálón, mégis a saját értékesítési lehetőségeik esetében az internetet csak kis vagy közepes mértékű segítségnek gondolják. Az elektronikus vásárlások népszerűsége is csak nagyon lassan növekszik a kialakult szokások miatt: habár az általam megkérdezett vállalatok mások honlapján gyorsan és egyszerűen megtalálják a számukra szükséges információkat, a személyes interakció nagyon fontos tényező maradt, és ha az interneten megtalálta a keresett terméket, azt személyesen vásárolja meg. Az elektronikus kereskedelem jelentőségét a vizsgálat mikrorégióban csökkenteti az a tény is, hogy a megkérdezettek ügyfél- és partnerkapcsolatai főként a városban és a város körzetére korlátozódnak (a kérdőívben az üzleti kapcsolatokra vonatkozó részben főként Hajdúböszörményt és környékét jelölték meg a válaszadók), így helyi vásárlóik vannak és ők is főként helyben végzik a beszerzéseiket.

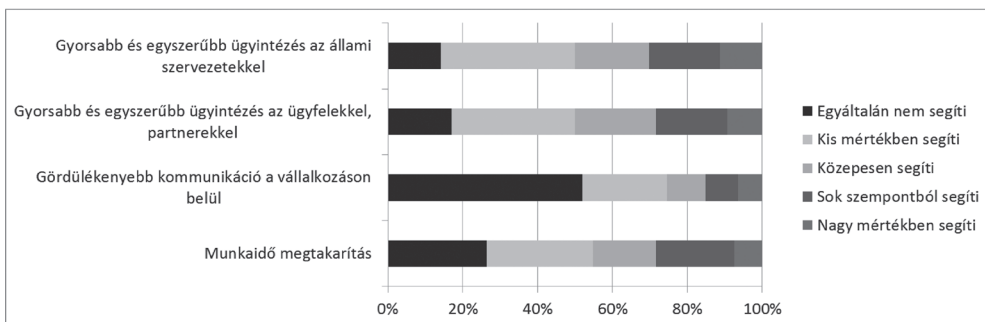

Forrás: Saját felmérés

4. ábra

Az internet milyen mértékben segíti a beszerzési és értékesítési tevékenység hatékonyságának növelését?

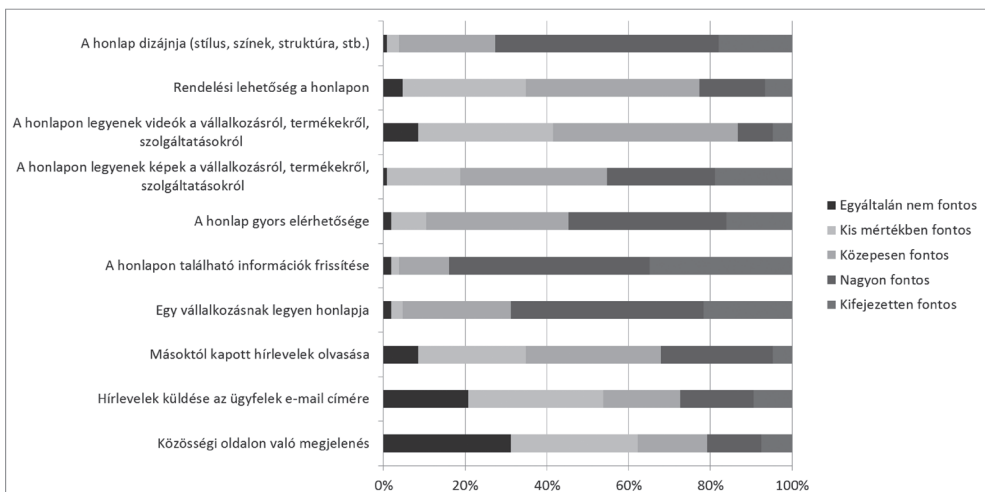
Az 5. ábrán látható, hogy a közigazgatási intézményekkel, partnerekkel és ügyfelekkel való kommunikációt és ügyintézését, illetve a vállalkozáson belüli kapcsolattartást illetően még rosszabb a hálózat megítélése. Habár a partnerekkel és állami szervezetekkel való ügyek intézése az utazási, várakozási és egyéb időtényezőket figyelembe véve személyesen igen hosszadalmas, interneten keresztül pedig kényelmes és gyors, a válaszadók fele szerint egyáltalán nem vagy csak kis mértékben segíti az internet a gördülékenyebb ügyintézését és ezzel összefüggésben szerintük munkaidő megtakarítást sem jelent. A vállalaton belüli kommunikáció segítésére vonatkozó kérdés azért kapott az előző kettőnél is alacsonyabb pontszámot, mert erre a célra inkább csak a nagy alkalmazotti létszámú és több telephellyel rendelkező cégek esetében jelenik meg igény, a néhány fős vállalkozásoknál ennek nincs jelentősége.

Forrás: Saját felmérés

5. ábra

Az internet hatása a munka hatékonyságára

Forrás: Saját felmérés

6. ábra

A vállalkozás online jelenlétének fontossága

A vállalkozások honlapját érintő kérdésekben igen megoszlottak a vélemények (6. ábra). A válaszadók a honlap meglétét és az azon fellelhető információk frissítését, illetve a honlap megjelenését tartották a legfontosabbaknak. A közösségi média szerepe még igen kicsi a megkérdezett vállalkozások körében, csak 20 százalék gondolja úgy, hogy közösségi oldalon fontos megjelenni. Ezek főleg szolgáltatást vagy kereskedelmi tevékenységet végző mikrovállalkozások, akiknek ez a csatorna jelentősen hozzájárul az ismertségük növeléséhez és az értékesítési volumenhez. Az internet hasznosságára vonatkozóan bár a válaszadók döntő többsége elismerte, hogy segít időt megtakarítani és a kommunikáció könnyebb a partnerekkel és ügyfelekkel, és az adminisztráció is könnyebb a közintézményekkel. Nagyon fontosnak tartják, hogy egy vállalkozásnak legyen honlapja.

1.4.3 A használati jellemzők főkomponens-elemzése

A főkomponens-elemzést 23 változó alapján készítettem el, az elemzést pedig két szempontból tartottam fontosnak. Egyrészt így sokkal áttekinthetőbben tudtam jellemezni az adathalmazt, a használathoz köthető jellemzők számát csökkenteni tudtam. Ez az index kialakításához nagyon fontos, mert így elkerülhető hogy túl sok vagy túl kevés tényező kerüljön be. Ha túl sok tényezőt veszek számításba, akkor az index túl bonyolult kialakítású lenne, és felesleges, hogy egymással korrelációban lévő változókat vonjak be az index komponensei közé. Ha viszont túl kevés tényezőt vennék figyelembe, akkor kimaradhatnak releváns magyarázó változók, illetve nem biztos, hogy a legfontosabb változók kerülnének be. Másrészt a klaszterelemzés eredményeképpen létrejött csoportok közötti különbségek vizsgálatában is hasznos volt.

Elsőként a négy kérdéscsoport változóinak belső megbízhatóságát teszteltem Cronbach-Alfa elemzéssel. Eredményének legalább 0,6-nak kell lennie, ez minden kérdéscsoport esetében megvalósult. Az adatok faktoranalízisre való alkalmasságának ellenőrzését is elvégeztem, három módszert alkalmaztam: A Bartlett-tesztet, melynek szignifikancia szintje 0,0001-nél kisebb, a Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) kritériumot és az Anti-image eljárást. Az Anti-image kovarianciamátrixában az átlón kívüli elemei megfelelnek a hüvelykujjszabálynak, a 0,09-nél nagyobb értékek nem haladják meg az elemszám egynegyedét. A korrelációs mátrix esetében is teljesül a szabály, az átlóban lévő értékek mindegyikének 0,5 fölötti az MSA (Measure of Sampling Adequacy) értéke. Jelen esetben az MSA értékek 0,8 fölött alakultak. A Bartlett-teszt is hasonló eredményre vezetett. A próba nullhipotézisét, azaz hogy a kiinduló változók között nincs korreláció, el lehet vetni, mivel a szignifikanciaszint kisebb 0,05-nél. A KMO-érték, mely az MSA „jószágát” fejezi ki, jelen esetben 0,812, tehát 0,8 fölötti, tehát a változóim nagyon alkalmasak a faktoranalízisre. Mivel a változóim skála típusú változók, ezért célszerűnek láttam Spearman-korrelációt számítani és a mért változók rangkorrelációs mátrixát használni a főkomponens-elemzéshez. A 1. táblázat a főkomponenseket a magyarázott variancia nagyságának sorrendjében mutatja, azaz elsőként a legnagyobb sajátértékkel illetve magyarázott varianciával rendelkező faktor jelent meg (4,976, 21,633%), majd ezután csökkenő sorrendben a többi faktor.

1. táblázat
A főkomponensek és a magyarázott variancia

Komponens	Kezdeti sajátérték			Rotálás utáni sajátérték		
	Összesen	Variancia-hányad	Összesített variancia-hányad	Összesen	Variancia-hányad	Összesített variancia-hányad
1	9,765	42,454	42,454	4,976	21,633	21,633
2	2,547	11,076	53,530	3,913	17,013	38,646
3	1,867	8,116	61,646	2,974	12,931	51,578
4	1,447	6,291	67,937	2,441	10,612	62,189
5	1,117	4,857	72,794	2,439	10,605	72,794
6	,819	3,560	76,354			
7	,717	3,117	79,471			
8	,561	2,437	81,908			
9	,544	2,366	84,275			
10	,499	2,170	86,445			
11	,453	1,970	88,415			
12	,420	1,828	90,243			
13	,413	1,797	92,040			
14	,294	1,280	93,321			
15	,220	,958	94,279			
16	,216	,937	95,216			
17	,206	,894	96,109			
18	,190	,826	96,935			
19	,176	,764	97,700			
20	,167	,724	98,424			
21	,148	,641	99,065			
22	,120	,520	99,585			
23	,095	,415	100,000			

Forrás: Saját felmérés

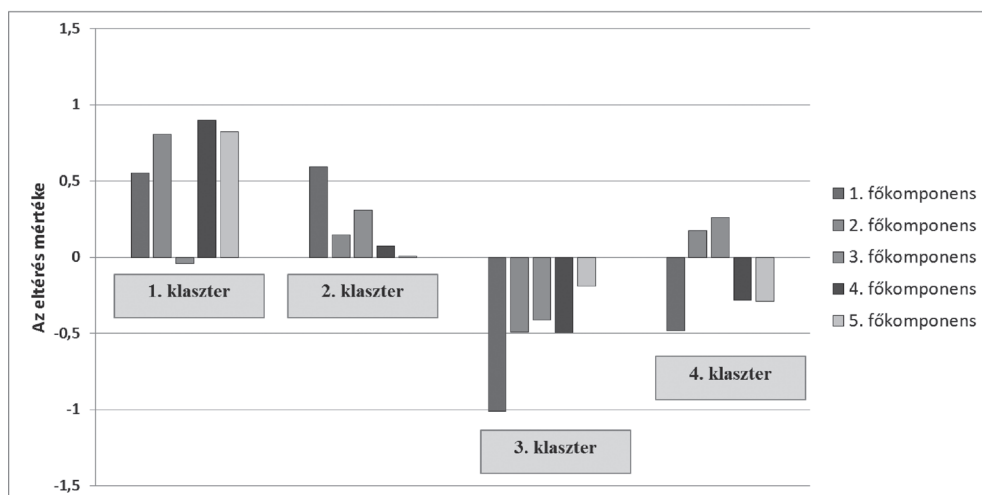
Az összesített varianciahányad oszlop a Kaiser-kritérium alapján (adott faktor sajátértéke legyen 1-nél nagyobb) kapott öt főkomponens összesített varianciáját mutatja, 72,794%, amely jóval meghaladja a társadalomtudományi vizsgálatoknál előírt 60%-ot. A variancia 100 százalékát az eredeti 23 változó állítja elő. A varianciahányad módszer és a Scree-Plot szintén alátámasztotta a Kaiser-kritérium eredményét.

A rotáláshoz a Varimax módszert alkalmaztam, amely – mivel ortogonális forgatás – egymással nem korreláló főkomponenseket eredményezett. Ahhoz, hogy a főkomponens-súlyokat statisztikailag szignifikánsnak mondhassuk, figyelembe kell venni a minta elemszámát is, melynek értelmében jelen esetben a faktorsúlyoknak meg kell

haladnia a 0,55-öt, ez teljesült. A kapott eredmények alapján az öt főkomponenst, melyek hasonló faktorsúllyal rendelkeznek, öt indikátorcsoportba sorolom a vállalati döntéshozók véleményének kifejezésére.

1. Az internet belső és külső kapcsolatrendszer támogató funkciójának felismerése
2. Az online jelenlét fontosságának felismerése
3. A beszerzési tevékenységet támogató funkció felismerése
4. Reklámcéllú internetes tevékenységek fontosságának felismerése
5. Értékesítést elősegítő funkció felismerése.

A kapott 5 faktort klaszterelemzéssel tovább vizsgáltam, ennek a célja az volt, hogy a vállalkozások tevékenységi köre mennyiben befolyásolja a hálózati szolgáltatások hasznosságára vonatkozó véleményeket. Az eredmény a 7. ábrán látható.

Forrás: Saját vizsgálat

7. ábra

A hálózati szolgáltatások hasznosságára adott értékelés alapján készült klaszterelemzés eredménye

Annak megállapítására, hogy a klaszterek közötti eltérések valóban szignifikánsak, az internethasználat fontossági szempontjainak egyes főkomponensein varianciaanalízist (ANOVA) végeztem. Ennek eredménye, hogy 0,001 szinten szignifikáns különbség van a klaszterek között. A vállalkozások elemszámának megoszlását a négy klaszterben, tevékenységi kör szerint a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

Az elemszám megoszlása a klaszterek között

Tevékenységekör / Klaszterek	<i>Klaszter 1.</i>	<i>Klaszter 2.</i>	<i>Klaszter 3.</i>	<i>Klaszter 4.</i>
Mezőgazdasági termelés és/vagy szolgáltatás	–	4	21	23
Mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó kereskedelem	1	3	–	5
Egyéb kereskedelmi tevékenység	4	8	1	3
Szolgáltatási tevékenység	7	7	1	1
Építőipar	1	6	–	1
Turizmus, vendéglátás	7	2	–	–

Forrás: Saját vizsgálat

Az 1. klaszterbe tartozó döntéshozók a harmadik főkomponensen kívül mindegyiket erősen pozitívnak értékelték, azaz valóban fontosnak és hasznosnak tartják az interneten elérhető szolgáltatásokat. Főként a turizmus-vendéglátási és szolgáltatási tevékenységet végző vállalkozások tartoznak ide. A szektor városon belüli súlyára való tekintettel igen jó eredmény, hiszen az interneten való megjelenés nagyon fontos tényező a fejlődési lehetőségek kihasználásában. Az eredmények alapján a szektor vállalkozásai ezt átlátják és ez kulcsfontosságú. A 2. klaszter esetében a főkomponensértékek mindegyike pozitív, de az értékek alacsonyabbak, mint az 1. klaszter esetében. A 4. és 5. főkomponensek jóval alacsonyabb értékelést kaptak, viszont a 3. főkomponens sokkal pozitívabb. Ez a klaszter a tevékenységi kör szerint vegyes, de kiemelhető, hogy a kereskedelmi, szolgáltató és építőipari vállalkozások nagy része ide tartozik. A 3. és 4. klaszterbe a mezőgazdasági tevékenységet végző vállalkozások tartoznak, néhány egyéb tevékenységet végző vállalkozás mellett. A főkomponensértékek ebben a két klaszterben a legalacsonyabbak.

1.4.4 A jövőben várható tendenciák

A kérdőív harmadik és negyedik része a vállalkozásvezetők jelenlegi és jövőbeni hálózati szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdjeinek feltárását szolgálta. Külön szempont volt azon szolgáltatásokkal kapcsolatos igények feltárása, melyek a költségek csökkentésében is szerepet játszanak, és már a kkv-szektor számára is elérhető és megfizethető megoldást jelent.

A jelenlegi telekommunikációs költségekkel kapcsolatosan a vizsgált vállalkozások 45%-ának nem jelent gondot, 55% számára viszont kisebb-nagyobb mértékben megterhelő azok kifizetése. A költségek csökkentéséhez az IP alapú adatátvitel jelentős mértékben hozzájárulhat: a telefonköltségek az IP-telefon, a szoftverek megvásárlásával és az adatok tárolásával járó költségek pedig a különböző kiszervezési lehetőségekkel (outsourcing) csökkenthetők. Az IP alapú szolgáltatásokat a válaszadók 17%-a ismeri és használja, 40% vélekedik úgy, hogy ez a lehetőség nem hatékony, így nem is használják, és a válaszadók 43%-a nem hallott ezekről a szolgáltatásokról.

A szoftverek és az adatok távoli elérésével kapcsolatban igen rossz eredményeket kaptam. A vizsgált vállalkozások 61%-a nem használ célszoftvereket a tevékenységeihez, 29% pedig nem bízik a távolról elérhető szolgáltatásokban. Csak a vállalkozások 10%-a jelent bővítési potenciált ebből a szempontból, pedig már vannak a kisvállalkozások számára is specifikus, költségkímélő megoldások. A távoli adateléréssel még rosszabb a helyzet, 92% gondolja úgy, hogy a biztonságot az jelenti, ha az adataik saját tulajdonú eszközökön, helyben vannak tárolva. Csak 8% tartja ezt a megoldást biztonságosnak, holott a valóságban egy adattárolásra specializálódott cégnél valóban biztonságosabb helyen vannak az adatok, mint egy olyan számítógépen, melyet a munkatársak is használnak (a megkérdezett vállalkozások 48%-ánál többen használnak egy gépet), és így az internetes támadásoknak is nagyobb az esélye.

Az internetkapcsolat sebességének fejlesztése valamivel fontosabb a vállalkozások számára. 50 Mbit/s adatátviteli sebességre a megkérdezettek 33%-a tartana igényt még abban az esetben is, ha többet kellene érte fizetni. 30%-nak nincs szüksége ilyen gyors internetre, és 37% számára már most is megfelelő a sebesség. Az internetet használó vállalkozások egyharmada részéről tehát van igény a gyorsabb hozzáférési sebességre, ezt többen indokolták azzal, hogy a jelenleg használt internetes alkalmazásokkal való munkánál a várakozási idő viszonylag hosszú. Véleményem szerint az interneten elérhető szolgáltatások bővülő köre ezt az igényt a vizsgált településen, még ha kis mértékben is, de fokozni fogja.

A felhő alapú szolgáltatásokkal (Cloud Computing) kapcsolatos jövőbeni tendenciák feltérképezéséhez a vállalkozások által használt szoftverekről is kérdeztem. A megkérdezett vállalkozások túlnyomó része csak a legszükségesebb alapszoftverekkel dolgozik, leggyakrabban a nyilvántartási és számviteli feladatokhoz. Integrált rendszert csak a vállalkozások 4%-a használ, és csak néhány cégnél van kettő vagy több tevékenységet támogató program. A személyes interjúkon ennek magyarázata szintén az volt, hogy az adott tevékenységhez nincs szükség szoftverekre, ahol viszont igény lenne rá, ott a költségek jelentettek problémát. A forráshiánnyal küzdő cégek számára a Cloud Computing igénybevétele megoldást jelenthet, mert alkalmazásának induló költségei egyre alacsonyabbak, másrészt a modulonkénti fokozatos bevezetéssel egy rugalmasan bővíthető, mégis magas integráltságot garantáló rendszer alakítható ki (Schopp, 2011).

3 Következtetések és javaslatok

A primer kutatás során nyert adatokat faktor- és klaszterelemzés segítségével elemeztem részletesebben, az eredményeket pedig két oldalról vizsgáltam. Egyrészt a kkv-k, másrészt csak az agrárvállalkozások oldaláról. A kettéválasztásra azért volt szükség, mert a kkv-k helyzetét korábbi elemzések igen rossznak ítélték meg, különösen a vidéki régiókban. Az elemzésem szerint a mezőgazdasági tevékenységet folytató vállalkozások vannak a legnagyobb hátrányban, ők a hálózati szolgáltatások előnyeit csak nagyon kis mértékben ismerték el és főképpen a beszerzési tevékenységhez kapcsolódóan adtak pozitív értékelést. Ellenben a szolgáltatással, kereskedelemmel foglalkozó vállalkozások

a legtöbb tényezőt kifejezetten fontosnak, vagy fontosnak tartották, annak ellenére is, ha ők maguk jelenleg nem is használják.

A használati intenzitás növelése esetében a fejlődési lehetőséget abban látom, ha a gazdák számára új lehetőségeket biztosítanak az internethasználati készségek elsajátításához. Habár a kötelezően használandó internetes alkalmazások (például a területalapú támogatás igénylése) nem bonyolultak ilyen szempontból meghatározónak, mivel sok esetben más csinálja meg helyettük az on-line támogatás igénylést. Erre megoldási javaslatom néhány hetes – az ECDL-hez hasonló – kötelező képzés elvégzése, amely során a gazdálkodók alapvető számítógép- és internethasználati készséget szerezhetnek, és nyitottabbak lehetnek az internethasználatot illetően.

A kkv szektor jövőjét illetően nehéz véleményt mondani, ugyanakkor a kérdőíves vizsgálatok szerint a jelenlegi fejlettségi szint és a döntéshozók IT-attitűdjei alapján a felzárkózás igen lassú folyamat lesz. A vállalkozások tevékenységtől függetlenül nem érdeklődnek az új IT megoldások iránt, viszont ennek nem anyagi, mint inkább szemléletbeli akadályozó tényezői vannak. A mezőgazdasági vállalkozások használják legkevésbé az IKT eszközöket, a tevékenységük elvégzéséhez nincs szükségük ezekre, a partnereikkel és ügyfeleikkel személyesen tárgyalnak és csak néhány helyről vásárolnak, illetve értékesítnek. Számukra a bizalom és a személyes kontaktus a legfontosabb tényezők és ez a mentalitás magától nem változik meg.

A távolról elérhető hálózati szolgáltatásokat illetően egységes következtetést tudtam levonni. A kkv-k döntő többsége nem ismeri ezeket, de ha ismeri, nem tartja hasznosnak vagy hatékonynak. A döntéshozók többsége inkább elutasító a hálózati szolgáltatásokkal kapcsolatban, motivációt még a költségcsökkenés sem jelent számukra, ez nagymértékben magyarázható az ismeretek és készségek hiányával, a változtatási hajlandóság alacsony szintjével, amelyek főként a vidéki térségek esetében jelentkeznek ilyen markánsan. Sok esetben nyilván ezekre a szolgáltatásokra nincs is szükség (egyéni gazdálkodók), esetükben inkább az internet használatában tapasztalt nagymértékű lemaradás az első számú probléma.

A többi országhoz viszonyított helyzetünket tekintve véleményem szerint további elmaradás nem várható. Az infrastrukturális ellátottságunkat fejleszteni tudjuk az eddigi ütemben, további EU-forrásokat felhasználva. Az elektronikus kormányzati szolgáltatások igénybevétele növekszik, ami egyrészt köszönhető annak, hogy néhány ügyet kizárólag online lehet intézni, így a felhasználók ezek használatát nem kerülhetik meg, másrészt az online ügyintézés előnyei és a felhasználóbarát rendszerek vonzzák is a felhasználókat. A használati jellemzőkben a kkv-k elutasító magatartását bár nehéz lesz orvosolni, a szektor más EU-tagállamokban hasonló gondokkal küzd. Így a jelenlegi helyzetünket és fejlődési ütemünket valószínűleg az EU átlagos szintjén sikerül megtartani a következő években is.

Irodalom

- Bouras, C. – Gkamas, A. – Papagiannopoulos, J. – Theophilopoulos, G. – Tsiatsos, T. (2009): *Broadband municipal optical networks in Greece: A suitable business model. Telematics and Informatics* 26. 391–409.
- Colin, A. – Alvarez, E. – Serrano, A. (2012): Next Generation Networks (NGN) in the Mexican Rural Context. 692–695. In *Computing Technology and Information Management (ICCM), 2012 8th International Conference* Vol: 2. (eds. Kae Dal Kwack, Franz Ko, Jungpil Shin) IEEE 887 ISBN 978-89-88678-67-1 Seoul, Korea (South). 24–26 April 2012.
- Crandall, R. W. – Lehr, W. – Litan, R. E. (2007): The Effects of Broadband Deployment on Output and Employment: A Cross-sectional Analysis of U.S. Data. *Issues in Economic Policy* 6. 35.
- Csatári B. – Kanalas I. (2009): Kistérségeink területi és digitális egyenlőtlenségei. 3. Digitális Esélyegyenlőség Konferencia. 2009. november 26. Budapest, Hungary.
- Csepeli Gy. (2009): Nemzeti Digitális Közmű. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 56. évf. 4. szám, 174–177.
- Csótó M. – Herdon M. (2008): Information technology in rural Hungary: plans and reality. Rural Futures: Dreams, Dilemmas and Dangers. The University of Plymouth, United Kingdom, 1-4 April 2008. Conference Proceedings. ISBN: 978-1-84102-185-0. 1–6.
- Fleischer T. (2003): Az infrastruktúra-hálózatok és a gazdaság versenyképessége. A „Gazdasági versenyképesség: helyzetkép és az állami beavatkozás lehetőségei” című kutatás résztanulmánya. Pénzügyminisztérium, Budapest, 50.
- Guo, Q. – Jin, B. (2009): Development of E-business and Networking in Rural Small and Medium-sized Enterprises. 2912–2915. In *Information Science and Engineering (ICISE), 2009 1st International Conference*. IEEE ISBN 978-1-4244-4909-5 Nanjing. 26–28 Dec. 2009.
- Herdon M. – Várallyai L. – Péntek Á. (2012): Digital business ecosystem prototyping for SMEs. *Journal of Systems and Information Technology*. Volume 14. Issue 4. 286–301.
- Központi Statisztikai Hivatal. www.ksh.hu
- McQuaid, R.W., Lindsay, C., Greig, M. (2004): Re-connecting the unemployed: ICT and services for job seekers in rural areas. *Information, Communication and Society*. Volume 7. Issue 3. 364–388.
- Moseley, M. J. – Owen, S. (2008): The future of services in rural England: The drivers of change and a scenario for 2015. *Progressing Planning*. Volume 69. Issue 3. April 2008. 93–130.
- Mosenthal, J. T. – Nleya, B. – Manthoko, N. G. (2009): Broadband / Future Generation Network Services Deployment in Rural and Remote Areas. 128–132 In 2009 2nd International Conference on Adaptive Science & Technology (eds. Amoakoh Gyasi-Agyei and Tokunbo Ogunfunmi). IEEE ISBN 978-1-4244-3522-7 Accra, Ghana. 14–16 Jan. 2009.
- Nemzeti Fejlesztési Minisztérium (NFM). (2011): Szélessáv-fejlesztési koncepció. www.kormany.hu/download/4/a2/20000/NFM_Szélessáv-fejlesztési_koncepció.pdf. Letöltés dátuma: 2012. január 12.
- Preston, P. – Cawley, A. – Metykova, M. (2007): Broadband and rural areas in the EU: From technology to applications and use. *Telecommunications Policy* 31. 389–400.
- Rajagopalan, R. – Sarkar, R. (2008): Information and Communication Technology, Communities and Social Capital – How the Digital Ecosystem Approach can work. 419–425. In *Digital*

- Ecosystems and Technologies, 2008*. DEST 2008. 2nd IEEE International Conference IEEE ISBN 978-1-4244-1489-5 Phitsanulok. 26–29 Feb. 2008.
- Riding, J. L. – Ellershaw, J. C. – Tran, A. V. – Guan, L. J. – Smith, T. (2009): Economics of Broadband Access Technologies for Rural Areas. 190–210. In OSA/OFC/NFOEC 2009. (eds.) *Optical Society of America* ISBN 978-1-4244-2606-5 San Diego, CA. 22–26 March 2009.
- Schaffer, A., Siegele, J. (2008): Regionale Potentiale – Bedeutung und Nutzung von Potential faktoren in den NUTS 3 Regionen Deutschlands und Österreichs. *Jahrbuch für Regionalwissenschaft* 28. 109–132.
- Schleife, K. (2010): What really matters: Regional versus individual determinants of the digital divide in Germany. *Research Policy* 39. 173–185.
- Schopp, A. (2011): *Kövés a komplex rendszer*. IX évf. 10. szám, 14.
- Szilágyi R. – Herdon M. (2013): Augmented Reality (AR) Applications in Agriculture. E-Innovation for Sustainable Development of Rural Resources During Global Economic Crisis (Szerk: Zacharoula Andreopoulou, Vagis Samathrakis, Soulla Louca, Maro Vlachopoulou). Hershey: *IGI Global, Information Science Reference*. 65–79. (ISBN:978-1-4666-4550-9)
- Taragola, N. M. – Lierde, D. F. (2009): Factors affecting the Internet behaviour of horticultural growers in Flanders, Belgium. *Computers and Electronics in Agriculture*. Volume 70. Issue 2. March 2010. 369–379.
- Turk, T. – Blažič, B. J. – Trkman, P. (2008): Factors and sustainable strategies fostering the adoption of broadband communications in an enlarged European Union. *Technological Forecasting and Social Change*. Volume 75. Issue 7. September 2008. 933–951.

Botos Szilvia 2009-ben szerzett gazdasági agrármérnöki oklevelet a Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Karán. 2008-ban első helyezést ért el a kari Tudományos Diákköri Konferencián, és tanszéki demonstrátorként segítette a tanszék munkáját. 2009-től a kar Gazdaságelemzés-módszertani és Alkalmazott Informatikai Intézetében folytatta kutatói munkáját mint PhD-hallgató. Kutatási eredményeit külföldi és hazai konferenciákon, valamint folyóiratokban ismertette. Részt vett több konferencia szervezésében, projektmunkákban és tanulmányok megírásában. Fő kutatási területe főként a szélessávú hálózatok társadalmi-gazdasági hatásainak és fejlettségének vizsgálata, hazai és Európai Unió vonatkozásban. e-mail: botos.szilvia@agr.unideb.hu